

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI SAMARQAND
DAVLAT UNIVERSITETI**

"IJTIMOIY IQTISODIYOT" fakulteti

"IQTISODIYOT VA MEHNAT SOSIOLOGIYASI" kafedrası

**BOZOR MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI SHAROITIDA IJTIMOIY
FOYDALI MEHNAT BILAN BANDLIKNING NAZARIY ASOSLARI**

Boboqulov Sanjar Baxromovich

Magistr darajasini olish uchun yozilgan
dissertasiyasi

**Ilmiy rahbar: iqtisod fanlari nomzodi,
dosent Arabov N.U.**

SAMARQAND - 2013

KIRISH.....	3
I-Bob. BOZOR MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI SHAROITIDA IJTIMOIY FOYDALI MEHNAT BILAN BANDLIKNING NAZARIY ASOSLARI.....	7
1.1. Ijtimoiy foydali mehnat: mohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni, turlari va funksiyalar.....	7
1.2. Bandlikning shakllanishi va tasnifi	16

MUNDARIJA

1.3.	Qishloq aholisi bandligini ta'minlashga nazariy yondashuvlar.....	29
II-	QISHLOQ AHOLISINI IJTIMOIIY FOYDALI MEHNAT	
Bob.	BILAN BANDLIGINI TA'MINLASH HOLATI VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI.....	37
2.1.	Qishloqda ish bilan bandlikni ta'minlash holati.....	
2.2.	Tuman bandlikka ko'maklashish markazlari faoliyatlarini asosiy yo'nalishlari.....	49
2.3.	Qishloqda oqilona ish bilan bandlikni ta'minlashni takomillashtirish yo'llari.....	54
	XULOSA	63
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	66

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Mehnat bozori ish bilan bandlikni tartibga solishda faol rol o'ynaydi. Bozor munosabatlarning rivojlanishi mos ravishda ijtimoiy mehnat sohasidagi munosabatlarning rivojlanishini ham taqozo qiladi. Bu esa mehnat bozorini shakllantirish va samarali rivojlantirishni zarurat yetadi. Shu nuqtai nazardan Prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek: “Aholi bandligini ta'minlash va yangi ish o'rinlarini tashkil qilish muammosini hal etish 2011 yil va

yaqin istiqbolda mamlakatimizni muvaffaqiyatli va barqaror rivojlantirishning alohida ustvor yo'nalishi va hych mubolag'asiz yeng muhim shartidir"¹.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish jarayonini boshidan kechirayotgan mamlakatlar singari O'zbekistonda ham mehnat bozorini samarali boshqarish va uni rivojlantirish bilan bog'liq bir qator muammolar mavjud. Ularning asosiylari sifatida mehnat bozori tarkibiy qismlari yelementlarining o'zaro bog'liqligini aniqlash, davlat ish bilan bandlik xizmati faoliyatining samaradorligini oshirish, mehnat bozorida hududiy axborot tizimlarini takomillashtirish, mehnat bozori infratuzilmasining rivojlanish istiqbollari belgilash kabi muammolarni alohida qayd yetib o'tish lozim.

Ish bilan bandlikning hududiy xususiyatlarini tadqiq etish zarurati, jumladan, Samarqand viloyatida amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarning o'ziga xosligini hisobga olgan holda iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanishi, mehnat bozori shakllanishi va faoliyat ko'rsatishini chuqur tahlil va tadqiq etish asosida qishloqda ishchi kuchining foydali mehnat bilan bandligi darajasini oshirish bo'yicha tegishli ilmiy xulosa va amaliy takliflar ishlab chiqish g'oyat muhimdir.

Zikr etilgan muammolarning mavjudligi, shuningdek qishloq aholisini ijtimoiy foydali mehnat bilan bandligini oqilona tashkil etish va takomillashtirish yo'nalishlarini nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilishning zarurligi malakaviy bitiruv ishi mavzusining alohida dolzarbligini belgilaydi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Aholini ish bilan bandlik muammolarini o'rganishga MDH davlatlari olimlaridan Adamchuk V.V., Blyaxman A.S., Varfolomeyeva O.A., Volgin N.A., Genkin B.M., Kolosnitsyna M.G., Kostin L.A., Kuzmin S.A., Maslova I.S., Odegov Yu.G., Pavlenkov V.A., Romashov O.V., Rudenko G.G., Slezinger G.Ye., Cherneyko D.S. va boshqalar munosib hissa qo'shganlar. Bu muammolarni o'rganishga o'zbekistonlik

¹ Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Prezident Islom Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga muljallangan eng muhim ustvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. // O'zbekiston ovozi. 2011 yil 22 yanvar soni.

olimlardan Abdurahmonov Q.X., Zaynutdinov Sh.N., Zokirova N.K., Mamarasulov F.U., Rahimova D.N., Rahimova N.X., Tursunxo'jayev M.L., Ubaydullayeva R.A., Xolmo'minov Sh.R., Xudoyberdiyev Z.Ya., Xo'jayev N., Shoyusupova N. va boshqa olimlarning ilmiy ishlari bag'ishlangan.

Bu ilmiy izlanishlarda ish bilan bandlik, uning mohiyati, shakllanishi, qishloqda ishsizlikning sabablari va uni kamaytirish yo'nalishlari nazari va amaliy jihatdan to'la ochib berilgan. Shu bilan birga ularda qishloqda ijtimoiy foydali mehnat bilan bandlikning xususiyatlarini ochib berish tadqiqot obekti sifatida batafsil o'rganish alohida dolzarb hisoblanadi. Bu muammoning bozor iqtisodiyoti munosabatlari davrida ahamiyatliligi malakaviy bitiruv ishi mavzusining dolzarbligi, uning maqsadi va asosiy vazifalarini aniqlashga imkon yaratadi.

Malakaviy bitiruv ishining maqsadi – bozor iqtisodiyoti rivojlanishi sharoitida qishloqda ijtimoiy foydali mehnat bilan bandlikni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqqan holda malakaviy bitiruv ishining asosiy **vazifalari** yetib quyidagilar belgilandi:

- ijtimoiy foydali mehnatning mohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini yoritib berish va alohida guruhlar bo'yicha turlarga ajratib tasniflash hamda funksiyalarini aniqlash;
- ish bilan bandlikning shakllarini tasniflash;
- qishloq aholisi bandligini ta'minlashga nazariy yondashuvlarni tahlil etish asosida takliflar ishlab chiqish;
- qishloqda ish bilan bandlikni ta'minlash holatini tahlil etish;
- tuman bandlikka ko'maklashish markazlari faoliyatlarining asosiy yo'nalishlarini tadqiq etish;
- qishloqda oqilona ish bilan bandlikni ta'minlashni takomillashtirish yo'llarini aniqlash;
- qishloqda oqilona ish bilan bandlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari bo'yicha ilmiy asoslangan xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obekti – Samarqand viloyati qishloq mehnat bozori.

Tadqiqot predmeti – ijtimoiy foydali mehnatda bandlikni ta'minlash jarayonida amalga oshadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar.

Malakaviy bitiruv ishining nazariy va metodologik asosi bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, mamlakatimiz Prezidenti I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy yo'nalishdagi bozor iqtisodiyotiga o'tishning o'ziga xos yo'li va bozor iqtisodiyotiga oid asarlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining bozor munosabatlarini rivojlantirish hamda ko'p ukkladli iqtisodiyotni barpo etish haqidagi qarorlari hamda xorijlik va vatanimiz olimlari olib borgan ilmiy ishlar xizmat qildi.

Mazkur ishda quyidagi **usullardan** foydalanildi: iqtisodiy-statistik tahlil, taqqoslash, sosiologik so'rov, analitik tahlil va boshqalar.

Malakaviy bitiruv ishi natijalarining ilmiy va amaliy ahamiyati. Tadqiqot ishining ilmiy va amaliy natijalari bo'lib, qishloq mehnat bozorida ijtimoiy foydali mehnatda bandlikni ta'minlashning konseptual asoslari va yo'nalishlarini ishlab chiqish hisoblanadi. Ishdagi nazariy xulosalar ilmiy va amaliy tavsiyalarni tuman bandlikka ko'maklashish markazlari faoliyatini boshqarish yuzasidan samarali tadbirlarni ishlab chiqishda va uni takomillashtirish bo'yicha qarorlar qabul qilishda amaliyotga joriy etish mumkin.

Malakaviy bitiruv ishining tuzilishi: kirish, ikkita bob, xulosa va tavsiyalar, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

Kirish qismida tadqiq qilinayotgan muammoning dolzarbligi asoslangan va uning o'rganilganlik darajasi, maqsadi, vazifalari, ilmiy yangiliklari va ilmiy-amaliy ahamiyati aniqlangan.

«Bozor munosabatlari rivojlanishi sharoitida ijtimoiy foydali mehnat bilan bandlikning nazariy asoslari» nomli birinchi bobda ijtimoiy foydali mehnatning mohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini yoritib berildi va alohida guruhlar bo'yicha turlarga ajratib tasniflandi hamda funksiyalari aniqlandi. Shuningdek, mazkur bobda ish bilan bandlik shakllari tasniflandi va qishloq aholisi bandligini ta'minlashga nazariy yondashuvlarni tahlil etish asosida nazariy takliflar ishlab chiqildi.

«Qishloq aholisini ijtimoiy foydali mehnat bilan bandligini ta'minlash holati va takomillashtirish yo'llari» nomli ikkinchi bobda Qishloqda ish bilan bandlikni ta'minlash holati tahlil etilib, tuman bandlikka ko'maklashish markazlari faoliyatlarini asosiy yo'nalishlari aniqlandi hamda qishloqda oqilona ish bilan bandlikni ta'minlashni takomillashtirish yo'llari tadqiq etildi

Malakaviy bitiruv ishining **yakuniy qismida** xulosalar va tavsiyalar keltirilgan.

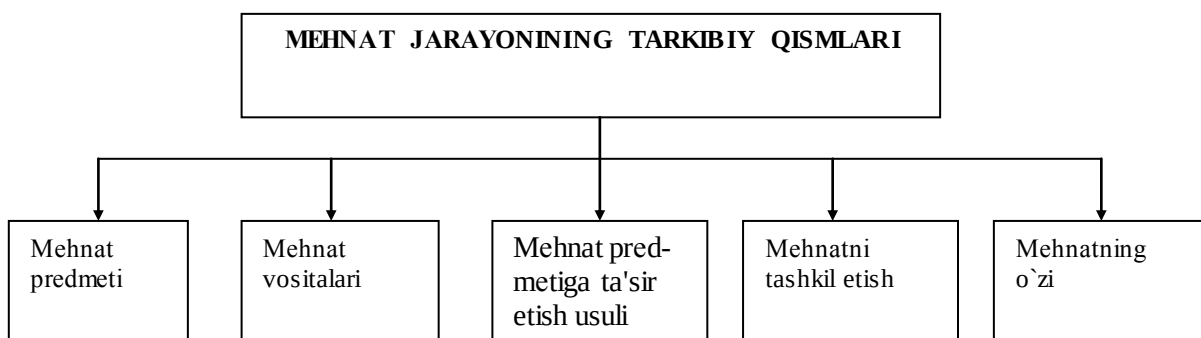
I-BOB. BOZOR MUNOSABATLARI RIVOJLANISHI SHAROITIDA IJTIMOIY FOYDALI MEHNAT BILAN BANDLIKNING NAZARIY ASOSLARI

1.1. Ijtimoiy foydali mehnat: mohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va turlari

Mehnat tushunchasi fiziologik nuqtai nazardan aytilganda, bu – organizmda yig'ilib qolgan hayot yenergiyasi tufayli sodir bo'ladigan asab va mushaklar harakati hamda oqsil moddalarning mexanik ishga kirishuv jarayonidir.

Ayni vaqtda mehnat – bu, murakkab ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, u kishilarning yashashi uchun shart bo'lgan abadiy tabiiy zaruriyatdir. Mehnat inson

bilan tabiat o`rtasida sodir bo`ladigan shunday jarayonki, unda inson o`zining faoliyati bilan o`zi va tabiat o`rtasidagi moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi va nazorat qiladi.

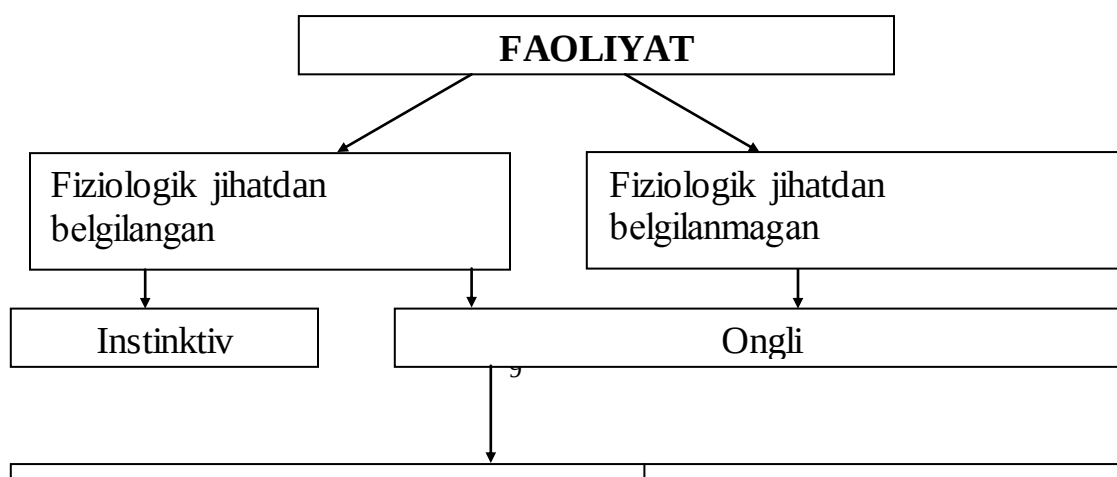

1.1-rasm. Mehnat jarayonining tarkibiy qismlari

Mehnat – insonning biron-bir maqsadga muvofiq ijtimoiy foydali faoliyat. Dastlab inson o`z harakatlarining maqsadini aniqlaydi. Maqsadning mavjud bo`lishi ongli mavjudot bo`lgan insonning mehnatini, masalan, ot yoki mashina bajaradigan ish tushunchasidan ajratib turadi. Maqsadga ega bo`lgan inson tabiat mahsuli – bug`doy yoki javdar, yog`och yoki loy, paxta tolasi, jun yoki teridan foydalanib, yangi mahsulot yaratadi, ya`ni o`z organizmining jismoniy va aqliy quvvatidan foydalanib, mehnat harakatlarini ongli ravishda va izchillik bilan bajaradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy turmushda mehnat tushunchasi bilan bir qatorda ish tushunchasidan ham keng foydalaniladi.

Ish – tabiat va inson tomonidan birlashgan kuchlarning obyektiv natijasidir. Mexanik tarzda bu natija ma`lum bir qarshilikni yengish uchun sarflanayotgan yenergiya miqdori bilan o`lchanadi.

1.2-rasm. Faoliyat turlari

Mehnat insonning aqliy–fiziologik faoliyati bo`lib, unga to`g`ri keladigan ish bu jarayonning obyektiv natijasi hisoblanadi. Biror mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat va ish miqdorini bir xil o`lchovda, ya`ni kilogrammometrda aniqlanganda ishning miqdori mehnat sarfining bir qisminigina yoki aniqroq qilib aytganda 20-30%, ayrim hollarda yesa undan ham ancha kam miqdorini tashkil yetishi mumkin. Bajarilgan ishning miqdorini, jamiyat a`zolari tomonidan mehnatning sarflangan miqdoriga tenglashtirish yoki bir xil o`lchovda o`lchash ham noto`g`ri o`ladi. Faoliyat jarayonida mexanik harakatlar qilinib katta hajmdagi ish miqdori bajarilishi mumkin, lekin bu faoliyat inson mehnatining mahsuli bo`lganligi uchun mehnatga nisbatan tor va chegaralangan faoliyatdir. Mehnat va ish tushunchasi bir–biri bilan solishtirilganda, ish mehnatning mahsuli degan xulosaga kelimiz. Shu bois uning son va sifat ko`rsatkichlarini tahlil qilish mumkin.

Ne'matlarni
ishlab
chiqarishda

10

Ijtimoiy
boylikni
shakllantiris

1.3-rasm. Mehnatning asosiy funksiyalari

Inson kuch-quvvatining sarflanish darajasi faoliyat turiga va ishlatiladigan mehnat vositalariga bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, agar mehnat jarayoni uchta asosiy tarkibiy qismini o'z ichiga oladi:

- xom ashyo material (mehnat predmetlari)
- mehnat vositalari;
- jonli mehnat sarflari.

Ana shu uchta tarkibiy qismning o'zaro ta'sir ko'rsatish natijasi mehnat mahsuloti – tabiatning yangi mahsuloti bo'lib, u inson yehtiyojlariga moslashgan bo'ladi. Bular: yig'ib–terib olingan paxta hosili parvarish qilingan chorva mollari, barpo yetilgan uy yoki ko'prik, tikilgan kiyim yoki poyabzallardan tashkil topishi mumkin.

Mehnat – boylik manbaidir. U inson faoliyatining birinchi va zarur sharti hisoblanadi. Inson va jamiyat taraqqiyotining tarixi jarayonda mehnatning hal qiluvchi ahamiyatga yega yekanligidan dalolat beradi. Odamlar atrofdagi tabiatni o'zgartirar yekanlar, o'zlarining o'zgarib borayotgan yehtiyojlari ta'sirida o'z

tabiatlarini ham o'zgartiradilar: bilimlarini boyitib, qobiliyatlarini rivojlantiradilar va yangi ko'nikmalar hosil qiladilar.

Mehnat o'zining tarkibiy rivoji jarayonida jiddiy ravishda murakkablashdi: inson tobora murakkabroq va xilma-xil operasialarni bajara boshladi, tobora uyushgan mehnat vositalarini ishlatib, o'z oldiga ancha yuksakroq maqsadlar qo'yish va ularga yerishishga intildi.

Iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida olib borayotgan mamlakatlarda ishlab chiqarishni rivojlantirish tajribasining ko'rsatishicha, bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalarni birlashtirish, ya'ni ishlab chiqarishni gorizontal holatda bir joyga to'plash bilan bir qatorda ishlab chiqarishni vertikal holatda bir joyga to'plash, ya'ni kombinatlar tarzida, korxonalarni birlashtirish yo'li bilan tashkil yetish sodir bo'ladigan bo'lsa, bunda xom ashyoni qayta ishlashning izchil bosqichlari yoki ijtimoiy mehnat taqsimotining turli shakllari bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi ro'y beradi.

Hozirgi sharoitda mehnat quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

1. Mehnat jarayonining intellektual potensiali ortadi, bu yesa aqliy mehnat rolining kuchayishida, xodimning o'z faoliyati natijalariga ongli va ma'suliyat bilan munosabatda bo'lishining ortishida namoyon bo'ladi;

2. Mehnat xarajatlari moddiy qismining ulushi ortadi. Mehnat vositalari (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar va shu kabilar) bilan bog'liq buyumlashgan mehnat ulushining ko'payishi fan–texnika taraqqiyoti yerishgan yutuqlari bilan bog'liq bo'lib, inson cheklangan jismoniy imkoniyatlari sharoitida mehnat unumdorligi va samaradorligining ortishida hal yetuvchi omil bo'lib xizmat qiladi;

3. Mehnat jarayoni ijtimoiy jihatining ahamiyati ortadi. Hozirgi vaqtda mehnat unumdorligining o'sish omillari faqat xodim malakasini yoki uning mehnatini mexanizasiyalash darajasini oshirish bilangina yemas, balki inson salomatligining ahvoli, uning kayfiyati, oiladagi, jamoadagi va umuman, jamiyatdagi munosabatlar bilan ham bog'liqdir. Mehnat munosabatlarining bu

ijtimoiy tomoni mehnatning moddiy rag'batlantiruvchi omillarini to'ldiradi va inson hayotida muhim rol o'ynaydi.

O'zbekiston Respublikasida mehnatga oid munosabatlar mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari, jamoa kelishuvlari, shuningdek, jamoa shartnomalari va boshqa lokal normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi. Mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi», «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi qonuni va bu qonunga Mehnat va aholini ijtimoiy muhofazalash vazirligi tomonidan tayyorlangan sharhlar hamda mehnat va uni tashkil yetish bo'yicha davlat xokimiyatining boshqa vakillik va ijroiya organlari o'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlar kiradi.

Mehnatning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini ifodalovchi umumiy jihatlaridan kelib chiqib, uning serqirraligini ifodalovchi har xil turlarini konkret belgilariga qarab tizimlashtirish kerak bo'ladi.

Tabiati va mazmuniga ko'ra, mehnat turlarining tasnifi ikki yo'nalishda – ijtimoiy va tarkibiy jihatdan olib qaraladi.

Mehnatning tarkibiy tabiati ikki bosh mezon – mehnat vazifasining intellektual darajasi va malakaliligi nuqtai nazaridan mehnatning mazmun xususiyatlari ta'siri ostida shakllanadi.

Mehnat vazifasining intellektual darajasi unda mavjud aqliy va jismoniy mehnat unsurlarining hissasi, shuningdek, ijodiy va oddiy (noijodiy) mehnat hissasiga bog'liq holda farqlanadi. Mehnat vazifasining malakalilik darajasi uning chegarasi va tarkibi: tarkibiy qismlar va bu tarkibiy qismlarning miqdori, ularning rang-barangligi, yangiligi, shuningdek, ijro shart-sharoiti orqali aniqlanadi. Mazkur belgini u yoki bu xodimga tatbiqan baholash qabul qilingan tarif tizimiga muvofiq uning razryadiga moslab amalga oshiriladi. Shunday qilib, mehnatning tabiati va mazmuni tasnifiy alomatlar sifatida o'zaro aloqadordir.

Mehnat predmeti va mahsuli bo'yicha mehnat turlarining tasnifi mehnatni professional, funksional va tarmoq nuqtai nazaridan farqlashga asoslanadi. Mehnatning professional belgisiga ko'ra, ilmiy yoxud tadqiqotchilik, muhandislik, boshqaruv, ishlab chiqarish, ma'rifiy, tibbiy va boshqa turlarini, ajratib ko'rsatish

mumkin. Funksional belgisiga ko'ra, mehnat turlari ularning qay maqsadga yo'naltirilgani, tatbiq yetilish sohasi va xo'jalik faoliyati iqtisodiy turkumidagi funksional roliga bog'liq holda tarkibiy qismlarga ajratiladi. Uch bosqich – ishlab chiqarish, taqsimot va iste'molni bo'lib ajratuvchi ma'muriy – rejalashtirish tizimida amal qilinganidan farqli o'laroq, bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy turmushning tarkibi tubdan o'zgaradi.

Mehnatni tahlil yetishning yeng muhim uslubiy jihatlaridan biri mehnat funksiyalarini bilib olishdir. Bu funksiyalar qanchalik xilma-xil bo'lsin, ularning dialektik birligini ham ta'kidlab o'tmasdan bo'lmaydi. Mehnat o'zining asosiy ijtimoiy funksiyalarida quyidagicha namoyon bo'ladi:

- yehtiyojlarni qondirish usuli (bu mehnatning birinchi va yeng muhim funksiyasi bo'lib, insonning ijtimoiy turmushi ana shundan boshlanadi);
- ijtimoiy boylikning yaratuvchisi (bu shunday faoliyatki, uning yordamida inson o'z yehtiyojlarini qondiradi, o'zi bilan tabiat o'rtasidagi moddalar almashinuvini bevosita ifodalaydi, tartibga soladi, nazorat qiladi);
- jamiyat ijodkori va ijtimoiy taraqqiyot omillari (mehnat yehtiyojlarni qondirish va boylik yaratish bilan butun ijtimoiy taraqqiyotga asos bo'ladi - jamiyatning ijtimoiy qatlamlarini va ularning o'zaro hamjihatligi asoslarini shakllantiradi);
- insonning yaratuvchisi (inson kishilar hayotining barcha boyliklarini yaratib, ijtimoiy taraqqiyot subyekti sifatida maydonga chiqadi, umuman, jamiyatni mehnatga jalb qilib, o'z-o'zini ham rivojlantirib boradi, bilim va kasb malakalarini yegallaydi, muomala va o'zaro yordam ko'nikmalarini shakllantiradi).

Mehnat mazmuni – xodimning mehnat predmetlari va vositalari bilan o'zaro munosabatga kirishuvidir. Masalan, tikuvchi tikuv mashinasida foydalangan holda gazlama bilan ishlaydi, oshpaz taom tayyorlashda oziq-ovqat xom ashyosi va mahsulotlaridan, shuningdek, o'zi uchun zarur bo'lgan pishirish jihozlaridan, gaz plitasidan foydalanadi. Mehnat mazmuni quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi: mehnatning murakkabligi; xodimning kasbga yaroqliligi; xodimning mustaqillik darajasi. Aytib o'tilgan belgilarni batafsilroq qarab chiqamiz.

Mehnat mazmunining birinchi belgisi uning murakkablik darajasi bilan farq qilishidir. Olimning mehnati chilangarning mehnatidan murakkabroqligi, do`kon rahbarining mehnati g'aznachi mehnatidan qiyinroqligi tushunarlidir. Biroq turli mehnat xillariga haq to`lash o`lchovlarini asoslash uchun ularni taqqoslash kerak bo`ladi. Murakkab va oddiy mehnatni o`lchash uchun «mehnat reduksiyasi» tushunchasi qo`llaniladi.

Mehnat reduksiyasi – murakkab mehnatni oddiy mehnatga aylantirishdir, bundan maqsad turli murakkablikdagi mehnatga haq to`lash o`lchovlarini aniqlashdir. Jamiyat rivojlanganligi bilan murakkab mehnat ulushi ortib boradi. Bunga sabab korxonaning texnika bilan qurollanish darajasi oshganligi, xodimlarning ma'lumoti va rivojlanishiga qo'yiladigan talablarning ortganligidir.

Murakkab mehnat oddiy mehnatdan farq qilib, bir qator xususiyatlarga yega bo`ladi:

- xodimning harakatlarini rejalashtirish, tahlil qilish, nazorat qilish va muvofiqlashtirish kabi aqliy mehnat funksiyalarini bajarish;
- xodimning teran fikrini bir joyga to`plashi va aniq maqsad bilan intilishi;
- qarorlar qabul qilish va harakatlardagi izchillik;
- xodim organizmining tashqi ta'sirlarga aniq va to`g`ri aks-sado berishi;
- tez, chaqqon va xilma-xil mehnat harakatlari;
- mehnat natijalari uchun javobgarlik.

Mehnat mazmunining ikkinchi belgisi – xodimning kasbga yaroqliligidir. Uning mehnati natijalariga ta'siri insonning qobiliyatlari, unda genetik iqtidorlarning shakllanishi va rivojlanishi, kasbni to`g`ri tanlash, kadrlarning rivojlanishi va ularni tanlash shartlari bilan bog`liqdir. Kasbiy tanlashda kasbga yaroqlilikni aniqlashning maxsus usullari, masalan, professiografiyaning ahamiyati katta.

Mehnat mazmunining uchinchi belgisi – xodimning mustaqillik darajasi bo`lib, u mulkchilik shakli bilan bog`liq tashqi cheklanishlarga ham, shuningdek, ishning murakkablik miqyosi va darajasi taqoza yetuvchi ichki cheklanishlarga ham aloqadordir. Javobgarlik darajasini oshirganda qarorlar qabul qilishda

cheklashlarning kamayishi harakatlarning ko`proq yekin bo`lishini, ijodkorlikni va muammolarni hal yetishga norasmiy yondashish imkoniyatini bildiradi. Har qanday yekinlik kabi mustaqillik darajasining ortishi ham hamma narsani bimalol qilish mumkinligini bildirmaydi. Xodimning mustaqilligi rivojlangan shaxsning o`z-o`zini anglash darajasi mezoni, ish natijalari uchun javobgarlik choralari anglatadi.

Hozirgi vaqtda mehnat taqsimotining u yoki bu shakli sof holda qo`llanadigan kasbni aytish qiyin, mazkur kasbda faqat u yoki bu shaklning ustunligi haqidagina gapirish mumkin. Masalan, yuk tashuvchining mehnati oddiy, jismoniy, bir xildagi mehnatdir, u jonli mehnat ham, buyumlashgan mehnat ham bo`lishi mumkin. O`qituvchi mehnati uchun aqliy, jonli va ijodiy mehnat xosdir. Ko`pchilik kasblarni mehnat taqsimoti shakllari bo`yicha aralash mehnat deb atash mumkin. Bunday mehnatga sotuvchining, iqtisodchi va menejerning mehnatini kiritish mumkin.

Ko`rsatib o`tilgan mehnat taqsimoti shartli hisoblanadi. Biroq u mazkur kasbdagi xodim mehnatiga haq to`lash o`lchovini aniqlashga uning mehnat hissasi va jamiyatda tutgan roli mezonidan kelib chiqib to`g`ri yondashish imkonini beradi.

Mehnat mazmunini tahlil qilish vaqtida mehnat jarayonida quyidagi funksiyalar amalga oshirilishi hisobga olinadi:

- zarur mehnat operatsiyalari tizimining maqsadi va uni tayyorlash bilan bog`liq bo`lgan mantiqiy funksiya;
- ijro yetuvchilik funksiyasi - ishlab chiqaruvchi kuchlarning holatiga bog`liq ravishda mehnat vositalarini turli usullar bilan harakatga keltirish va mehnat predmetlariga bevosita ta`sir ko`rsatish;
- qayd yetish va nazorat qilish funksiyasi - texnologiya jarayonini, belgilangan dasturni bajarishning borishini kuzatish;
- tartibga solish funksiyasi - berilgan dasturni tuzatish, unga aniqlik kiritish.

Bu aytib o`tilgan funksiyalardan har biri ayrim olingan xodimning mehnatida ma'lum darajada ishtirok yetishi mumkin, lekin u, albatta, yalpi mehnatga ham xos bo`ladi. Inson mehnat faoliyatida qaysi funksiya ustunlik qilishiga qarab aqliy va jismoniy mehnat funksiyalarining muayyan nisbati qaror topadi.

Mehnat xususiyatini belgilovchi ishlab chiqarish munosabatlari tizimining asosiy yelementlari quyidagilardir:

- mehnatkashlarning ishlab chiqarish vositalariga munosabati, ishlab chiqarish vositalarining mulkchilik shakli;
- bevosita ishlab chiqaruvchilar amalga oshirayotgan mehnatning maqsadi, shaxs mehnati bilan jamiyat umumiy mehnati o`rtasidagi bog`liqlik (mehnatning ijtimoiy tabiati namoyon bo`lish shaklini ifodalaydi);
- ijtimoiy guruhlar (sinflar)ning ishlab chiqarish vositalariga munosabatlari, xodimlarning tayyorgarlik darajasidagi va ularning ishlab chiqarish jarayonida xilma-xil funksiyalarni bajarishidagi farqlar taqozo qilgan mehnatdagi ijtimoiy tafovutlar darajasi.

1.2. Bandlikning shakllanishi va tasnifi

Bozor iqtisodiyotiga o`tish sharoitlarida ish bilan bandlik hamda uning tashkil qiluvchilari muammosi ham nazariy, ham amaliy jihatlarida yangicha ma`no kasb yetadi. Mehnat bozori ish bilan bandlikni tartibga solishda faol o`rinni yegallaydi. Mehnat bozorida asosiy milliy resurs — ishchi kuchi shakllanadi hamda korxonalar, tarmoqlar va mintaqalar bo`yicha taqsimlanadi.

Mehnat bozori iqtisodiy faol aholining ish bilan bandligini, ishlab chiqarish va xizmat ko`rsatish sohasiga jalb yetilishini ta`minlaydi. U xodimning o`zi uchun yanada mosroq ish joyiga o`tishini yengillashtiradi. Mehnat bozori orqali korxonalar zarur miqdorda va talab qilingan sifatga yega ishchi bilan ta`minlanadi. Mehnat bozori qanday kadrlar, mutaxassislar, kasblarga talab borligini, ulardan qandaylari ortiqchaligini ko`rsatadi. Bu ko`pgina mamlakatlar uchun dolzarb

muammodir. Uning hal yetilishi jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga qodir bo'lgan samarali iqtisodiyotning yaratilishini anglatadi.

Ish bilan bandlikni ishchi kuchiga talabni kengaytirishga (ularni foydali faoliyatga jalb qilish ko'lamlari, shart-sharoitlari va shakllarini ta'minlashga, ish bilan band bo'lgan xodimlarni shakllantirish, taqsimlash, foydalanish, bo'shatish, qayta tayyorlash va qayta taqsimlashga) yo'naltirilgan chora-tadbirlar va harakatlar yig'indisi, deb ta'riflash mumkin.

Bu konsepsiya doirasida to'la oqil (rasional) va samarali bandlik farqlanadi. **Ish bilan «to'liq» bandlik** sosializmdagi mehnatning umumiyliigi va majburiyligining aniq ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan amalga oshirilishidir. U mehnatga layoqatli aholiga ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanishning haqiqiy imkoniyatlarining berilishi bilan bog'liq. Yuqorida aytib o'tilgan kamchiliklarni hisobga olib, to'liq ish bilan bandlik darajasi bozor iqtisodiyotiga moslashib boradi. Mehnatga qobiliyatli aholini ijtimoiy xo'jalikka jalb qilishning yeng yuqori darajasi sifatida talqin qilish ham o'zgarib boryapti. Ish bilan to'liq bandlikka aholini jalb qilishning har qanday darajasida yerishish mumkin, bunda u aholining ish o'rinlariga bo'lgan yehtiyojlarini qondirishga muvofiq kelishi, taklif yetilayotgan ish o'rinlari iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq oqilona (samara) bo'lishi lozim. Bu o'rinda iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq ish o'rni deganda shunday ish o'rni tushuniladiki, u insonga yuksak mehnat unumdorligiga yerishish va o'zining, oilasining yaxshi yashashi uchun yetarli bo'ladigan ish haqiga yega bo'lish tushuniladi, shu bilan birga bu ish o'rni uning salomatligiga zarar yetkazmasligi va insoniy qadr-qimmatini yerga urmasligi kerak.

Shunday qilib, ish bilan to'liq bandlik mehnatga qobiliyatli barcha fuqarolarni kasbiy mehnat sohasiga jalb qilishni anglatmaydi. Inson o'z istagi bo'yicha ijtimoiy foydali bandlik sohalaridan birini (xalq xo'jaligidagi kasbiy mehnatni, uy xo'jaligini va shu kabilarni) tanlashga haqlidir. Biroq tartibga soluvchi asosiy faoliyat turi daromad keltiruvchi, shaxs farovonligini oshiruvchi va rivojlantirishini ta'minlovchi kasbiy mehnat bilan band bo'lishdir. Kasbiy mehnat bilan band bo'lish darajasi xodimlar umumiy sonining (ular ishlayotgan korxona

qanday tashkiliy-huquqiy shaklga yega bo'lishidan qat'i nazar) mehnat resurlari soniga nisbati bilan belgilanadi hamda mehnat unumdorligi va jamiyat rivojlanishining ijtimoiy samaradorligi sohasida yerishilgan yutuqlarni aks yettiradi. Buning ma'nosi shuki, ish bilan bandlikdagi mazkur proporsiya ishlab chiqarish samaradorligini oshirish manfaatlariga, uni jadallashtirish natijalariga, fan-texnika taraqqiyoti mehnat unumdorligini oshirish manfaatlariga to'liq mos kelsa, shuningdek, sog'lom avlodni yetishtirishga, yuqori malakali, yaxshi ta'lim olgan serharakat xodimlarni tarbiyalashga qulay sharoit yaratib bersa, bunday bandlik proporsiyasi yeng maqbul (optimal) deb hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha sharoitlarga javob beradigan ish bilan to'liq bandlik unumdor ish bilan bandlik deb atalishi mumkin. Bunda biz unumdor ish bilan bandlik samarali mehnat bilan ayni bir narsa yemasligiga asoslanamiz. Samarali mehnat unumdor ish bilan bandlikning tarkibiy qismi hisoblanadi. Pirovard natijada to'liq va unumdor ish bilan bandlik uzviy birlikda bo'ladi. Agar ish bilan to'liq bandlikka iqtisodiy jihatdan nomaqbul ish o'rinlari yoki munosib tirikchilik o'tkazishni ta'minlamaydigan ish o'rinlari bilan yerishilsa, u xodimlarning kasb-malaka va ta'lim darajasiga yoki xalq xo'jaligidagi vazifalarga zid bo'lsa, malakali kadrlar tayyorlash va normal demografik rivojlantirishni ta'minlashga xalaqit bersa, aholining bunday ish bilan bandligi umuminsoniy qadriyatlarga yordam bermaydi va ijobiy deb hisoblanishi mumkin yemas.

Demak, ish bilan to'liq unumdor va yerkin tanlangan bandlik, avvalo, aholining ishga bo'lgan yehtiyoji bilan ish o'rinlari o'rtasidagi miqdor va sifat munosibligi ahvolini aks yettiradi, bunda ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyot uchun qulay shart-sharoitlar yaratiladi, ya'ni ham ayrim shaxsning, ham umuman butun jamiyatning manfaatlari hisobga olinadi.

Iqtisodiy islohot jarayonida mehnat samaradorligining ortishiga qarab mehnat bilan bandlikning darajasi umuman mamlakat bo'yicha pasayib boradi. yaqin kelgusida respublikamizda ish bilan bandlikning rivojlanish xususiyatlari ana shunday kechadi. Bu yerda yuqori samarali iqtisodiyot nisbatan kamroq

miqdordagi xodimlarga yehtiyoj sezadi, shu bilan birga aholining ishchi o'rinlariga bo'lgan yehtiyoji ham kamayadi, chunki mehnat bilan ijtimoiy foydali bandlikning boshqa sohalariga qiziqish ortadi.

Odamlarning ijtimoiy zarur ish bilan bandlikka bo'lgan yehtiyojini va uni amalga oshirish imkoniyatini rejali tartibga solib borish lozim. Bundan maqsad insonning faoliyat ko'rsatish, shart-sharoitlarni yaxshilash va iqtisodiyotni samarali ishlashini ta'minlashdir.

Ish bilan bandlik maqomi. Ish bilan bandlik munosabatlari. Ish bilan bandlik maqomi ijtimoiy foydali faoliyatda ishtirok yetuvchi mehnat resurslarining bir qismi uchun belgilanadi. Bular daromad olish maqsadi bilan tovarlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish uchun ish kuchini taklif qiladigan kishilar guruhi, shuningdek, ijtimoiy foydali faoliyatda ishtirok yesa ham bevosita pul daromadi keltirmaydigan aholi guruhi yoxud ne'matlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish bilan bevosita bog'liq bo'lgan daromad keltiradigan kishilar guruhidir.

Birinchi guruhga iqtisodiyotning davlat sektorida band bo'lgan kooperativ, aksiyadorlar jamiyatlarida, xususiy sektorda ishlaydigan fuqarolar kiradi. **Ikkinchi guruhga** ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim oladigan o'quvchilar, respublika qurolli kuchlarining xizmatchilari kiradi.

Shunday qilib, band aholiga yollanib ishlaydigan fuqarolar, shu jumladan, to'liq yoki noto'liq ish kuni (hafta) mobaynida haq olib ish bajaradigan, shuningdek, tegishli shartnoma, bitim bilan tasdiqlangan haq to'lanuvchi ishga yega bo'lgan kasalligi, ta'tilga chiqqanligi munosabati bilan ishda bo'lmagan fuqarolar kiradi. O'zini mustaqil ravishda ish bilan ta'minlaydigan shaxslar, shu jumladan, tadbirkorlar va fermerlar, harbiy qismlardagi qo'shin turlarida xizmat qilayotgan shaxslar, o'quvchilar ham ish bilan band kishilar jumlasiga kiradi.

Ish izlayotgan, ishini o'zgartirayotgan, vaqtincha ishlamayotgan aholi va ishdan ajralgan holda o'qimayotgan, ishning mavsumiy yekanligi tufayli vaqtincha ishlamayotgan aholi iqtisodiy faol ish bilan band bo'lmagan aholiga mansubdir. Ishsiz maqomiga yega bo'lgan shaxslar ham iqtisodiy faol ish bilan band bo'lmagan aholi jumlasiga kiradi.

Ish bilan bandlik munosabatlari iqtisodiy, demografik va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq bo'ladi. Ish bilan bandlikning iqtisodiy mazmuni xodimning o'z mehnati bilan o'ziga munosib hayot kechirishni ta'minlash va ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligining o'sishiga yerishish imkoniyati bilan ijtimoiy mazmuni shaxsni shakllantirish va rivojlantirish bilan ifodalanadi.

Ishsizlikka real baho berish va uni o'lchash Xalqaro Mehnat Tashkilotining (XMT) tavsiyalariga muvofiq hamda mehnat munosabatlarning qaror topgan tajribasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. O'zbekistonda ishsizlarga 16 va undan katta yoshdagi kishilar kiradi, ular ana shu qarab chiqilayotgan davrda ishga yoki boshqa daromadli mashg'ulotga yega bo'lmaydilar, o'zlari mustaqil yoki kimningdir vositachiligida ish qidirayotgan bo'ladilar va ishga kirishga tayyor turadilar.

Ishsizlikning yashirin turlari va ish bilan norasmiy bandlikning asosiy xavfi oshkora ishsizlikka o'tish imkoniyatidan tashqari, mehnat axloqining buzilishi, ishchi kuchining malakadan mahrum bo'lishi, kasbga bo'lgan qiziqish va ko'nikmalarni yo'qotish, jamiyatga hozir potentsiali kerak bo'lmagan kishilardan ma'lum qismini qashshoqlashuviga olib kelishidir. Bundan tashqari, korxonalarda ortiqcha xodimlarni saqlab turish mahsulot tannarxining asossiz ravishda ortib ketishiga, inflyasiyaning ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Norasmiy faoliyat turlarida soliq solinmaydigan ish bilan bandlikning ko'payishi byudjet daromadlarining kamayishiga, savdo vositachilik xizmatlarining haddan tashqari avj olib ketishiga sabab bo'ladi, har xil g'ayriqonuniy xatti-harakatlar uchun qulay imkoniyat yaratib beradi.

Ish bilan bandlikdagi tarkibiy tanazzulning bevosita oqibatlari va ishchi kuchiga bo'lgan talab qisqarishining bevosita oqibatlari, aqliy mehnat kishilarining boshqa mamlakatlarga ketib qolishi, shuningdek, ichki ketib qolish — ilm-fan sohasidan va ilmiy bilimlar ko'proq talab qilinadigan ishlab chiqarish tarmoqlaridan xodimlarning vositachilik sohalariga, shuningdek, malakasini yo'qotib, norasmiy faoliyat sohalariga o'tib ishlashidir. Qayd qilingan ishsizlik darajasidagi tarkibiy orqaga ketish ish bilan bandlik xizmati mijozlari orasida

mutaxassislar ulushining yuqori yekanligida namoyon bo'lmoqda. Holbuki, kadrlar potensialini, ayniqsa, oliy va o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassislarni shakllantirish uzoq vaqtni hamda mablag'ni talab qiladi.

Davlatning to'lov talabini ko'paytirishga yo'naltirilgan xilma-xil usullar vositasida iqtisodiyotga aralashuvi orqali iqtisodiy faollikni rag'batlantirishga va buning oqibatida ish bilan bandlikni kengaytirishga yerishish mumkin. Bunda hal qiluvchi rol, Keyns nazariyasiga ko'ra, xususiy sarmoya qo'yilmalarni davlat tomonidan rag'batlantirilishi va tartibga solinishiga, davlatni o'zining xarajatlariga, ya'ni soliq solish, qarz va davlat mablag'larini sarflash sohalarini qamrab oluvchi byudjet siyosatiga tegishli bo'ladi. Sarmoya qo'yilmalarini kengaytirish ishlab chiqarishni va demak, ish bilan bandlikni ko'paytirishni anglatadi. Ammo, faqat 40 va 50-yillarga kelib keynschilik o'zining «ish bilan to'la bandlik» shiori bilan burjua iqtisodiy nazariyasi va amaliyotining asosiga aylandi. 40-yillar o'rtalarida ishsizlikni tartibga solish bo'yicha paydo bo'lgan rasmiy hukumat hujjatlari va qonunchilik hujjatlarida, qoidaga ko'ra, to'liq ish bilan bandlikni miqdoriy aniqlash bo'lmagan. U, masalan, inglizlarning oq kitobi «Ish bilan bandlik siyosati» (1944 yil) va Amerikaning «Ish bilan bandlik to'g'risida hujjat»da (1946 yil) ham yo'q. Urushdan keyingi «Ish bilan to'liq bandlik» siyosati aslini olganda ishsizlikni tugatishni maqsad qilib qo'ymagan. Ishsizlikning 2-4 % doirasida, albatta, mavjud bo'lishini burjua iqtisodchilari minimal yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan miqdor deb qarashgan.

Ish bilan bandlikning nisbatan yaxshi statistikasi - bu muz qoyaning yuqori qismidir, xolos. Har oyda minglab korxonalar to'liq yoki qisman ishlashdan to'xtaydi. Ularning aksariyat ko'pchilik qismi tez orada ishini qayta boshlay olmaydi, qiyinchiliklar obektiv xarakterdir. Ko'pincha ishlab turgan korxonalarning moliyaviy ahvoli ularga ish bilan band bo'lganlarning oldingi sonida saqlab qolish imkonini bermaydi. Keyingi vaqtgacha iqtisodiyotning norasmiy sektori - ro'yxatga olinmagan ko'chadagi savdoda, ulgurji vositachilik operasiyalarida, xizmat sohasida va boshqalarda ish bilan band bo'lgan fuqarolar ish bilan bandlikni qisqartirishning ma'lum amortizatori bo'lib kelgan. Ammo

hozirgi kunda bu sektor to'yingan va qo'shimcha xodimlarni qamrab olishga qodir yemas. yashirin ishsizlik muqarrar tarzda oshkora shaklga kirishi kerak.

Bunday vaziyatda hal qilinishni talab yetadigan yeng muhim masala ishsizlikning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegarasini aniqlashdir. Ishsizlikning, masalan, Ispaniya bardosh berishi mumkin bo'lgan darajasi (24%) bizga to'g'ri kelmaydi, biz 20 %ga ham dosh berolmaymiz. 10-12%dan oshmaydigan ishsizlikka dosh berish mumkin bo'lar. Bu yerda mehnat bozori o'ziga xosliklarga yega. Ishchi kuchi qator omillar: mentalitetning xususiyatlari, turarjoy bozorining yo'qligi, ro'yxatga olish tartibotining saqlanganligi va boshqalar tufayli o'troqligi bilan ajralib turadi. Ishchi kuchining sarmoya ketidan harakatlanishga qodir yemasligi iqtiso-diyotimizning tarkibiy xususiyatlari bilan qo'shilib, bandlik muammolariga aniq ifodalangan mintaqaviy xarakterni kasb yetadi.

Bugungi kunda ish bilan bandlik qator omillar ta'sirida shakllanadi:

1. Qayta qurish jarayonlari keltirib chiqargan iqtisodiyotdagi global tuzilmaviy o'zgarishlar, ya'ni:

- davlat sektori transformasiyasi;
- davlat korxonalarini xususiylashtirish;
- xo'jalik yuritishning yangi shakl va turlarini rivojlantirish (kooperasiya, ijaradagi korxonalar va boshqa mehnat jamoalari);
- zarar keltiradigan, yekologik zararli korxonalarni tugatish;
- respublika vazirliklari va idoralari, jamoat tashkilotlarining boshqaruv apparatini qisqartirish.

2. Ishlab chiqarish sohasida sodir bo'layotgan o'zgarishlar:

- xom ashyo, materiallarni yetkazib berish va moliyalashning kamayishi munosabati bilan ishlab chiqarish (ish, xizmatlar) hajmining kamayishi;
- bozorga o'tish oqibati sifatida korxonalarda mehnatni tashkil yetish va unga haq to'lashning takomillashtirilishi;
- korxonalar boshqaruv tuzilmalarining takomillashtirilishi.

3. Iste'mol savatining qimmatlashuvi oqibati sifatida aholi turmush darajasi, uning daromadlari va iste'moli darajasidagi o'zgarishlarda namoyon bo'ladigan iqtisodiy omillar.

4. Omillarning ijtimoiy-demografik guruhi:

- mehnatga layoqatli aholi soni;
- tabiiy o'sish va o'lish miqdori (ayniqsa, mehnatga layoqatli yoshda);
- migrasiya jarayonlarini faollashtirish;
- kadrlar qo'nimsizligining keskinlashuvi.

Ish bilan bandlikning hozirgi holati ko'p jihatdan mehnat va ijtimoiy siyosat sohasidagi o'zgarishlarga bog'liqdir. Hozirgi kundagi ish bilan bandlik xarakteri mehnatga layoqatli aholining davlat xo'jaligiga asossiz yuqori darajada jalb qilinganligi bilan farqlanadi. Bu ko'p jihatdan ish joylari bilan ijtimoiy-demografik omillar ta'sirida shakllanadigan mehnat resurslari miqdori o'rtasida miqdoriy muvozanasizlik va aholining tabiiy hamda migrasion harakati jarayonlarida farqlar borligiga bog'liqdir.

Hozirgi vaziyatning o'ziga xosligi mehnatga layoqatli yoshdagi aholini o'sish sur'atidagi sezilarli darajadagi notekislikda hamda mehnat resurslari sonining o'sishi bilan ijtimoiy xo'jalikdagi ish bilan bandlikning mumkin bo'lgan dinamikasi o'rtasida ancha qat'iyroq bog'liqlik borligidadir. Aholi tabiiy harakatining mehnat resurslari tarkibiga ta'siri kuchayadi. Shuni aytish kerakki, mehnatga layoqatli yoshga kirib kelayotgan yoshlarning katta qismi mehnatga layoqatli aholini kengaytirilgan qayta tiklashni yemas, balki tabiiy kamayishning qoplanishini ta'minlaydi, ya'ni mehnat resurslari sifat tarkibining keskin o'zgarishiga olib keladigan avlodlarning jadal almashinuvi sodir bo'ladi. S'Hu bilan birga kelgusida xodimlar ommaviy ishdan ozod qilingan sharoitda ish bilan bandlikdagi vaziyat mehnatga layoqatli aholi ko'payishining sezilarli ortishi tufayli murakkablashishi mumkin.

Davlat korxonalaridagi ish haqi darajasining narxlar inflyasion o'sishidan ortda qolib borishiga ko'ra yoshi mehnatga layoqatli aholi uchun mehnat tartibiga nisbatan katta majburiylik xos bo'lgan (konveyer tizimi, ko'p dastgohlilik va

boshqalar, tor mutaxassislik, og'ir va zararli mehnat sharoitlari), ish haqi bilan qoplanmaydigan ish joylari ye'tiborsiz bo'lib boradi. Mehnat resurslaridan samarali foydalanish hamda iqtisodiyotni ijtimoiy yo'naltirilganlik darajasi milliy iqtisodiyotda ish bilan band bo'lganlarning tarkib topgan tarmoq va kasb tuzilmasini yaxshiroq ifoda yetadi.

70-yillarda tarkib topgan ish bilan bandlikning tarmoq tuzilmasi kam dinamik bo'lib, bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiq kelmaydi, chunki ishchi kuchini ilmiy-texnik taraqqiyot talabi darajasida qayta tiklashga qodir yemas, inson yehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilmagan.

Ish bilan bandlik sohasidagi vaziyatning o'ziga xos xususiyati quyidagilardir:

- noishlab chiqarish sohasidagi bandlikning o'ta past darajasi (ishlovchilarning aksariyat ko'pchilik qismi moddiy ishlab chiqarish sohasida mehnat qiladi);

- kishloq xo'jaligi va sanoatda ish bilan bandlik darajasining nisbatan yuqoriligi.

Ish bilan bandlik tarmoq tuzilmasida ilgari mavjud bo'lgan ijodiy siljishlar sekinlashdi va inson uchun ishlaydigan bir qator yirik tarmoqlarda (savdo, umumiy ovqatlanish va boshqalar) qisqarish tendensiyasi ko'zga tashlanadi.

Ish bilan bandlikning yuzaga kelgan kasb turini industrial deb hisoblash mumkin. U mehnat faoliyati moddiy ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan xodimlar kasbiy tuzilmasining ustuvorligi bilan ifodalanadi, bunda insonning ijtimoiy yehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan mehnat turlari kamchilikni tashkil qiladi, jismoniy mehnatning ulushi katta.

Sanoat tarmoqlarini rivojlantirishdagi uzoq muddatli ustuvor ish bilan band bo'lganlar kasb tarkibini shu tarmoqlar yehtiyojiga ko'ra shakllanishiga olib keladi. S'Huning uchun xalq xo'jaligi xodimlari tarkibida muhandislik kasbidagi mutaxassislar, ishchilar orasida yesa — an'anaviy kasblar vakillari ustuvordir: malakasi past va malakasiz kadrlar hissasi katta. Xizmat sohasidagi kasb tarkibi ham bir tomonlamadir, chunki bu tarmoqlarni rivojlantirish ularni oliy ma'lumotli

mutaxassislar bilan boyitish bilan bog'lanib, o'rta bo'g'in — o'rta o'quv yurtlarining yetishmasligi va ish haqining darajasi pastligi tufayli ular yetarlicha rivojlanmagan. Iqtisodiyotni rivojlantirishning yekstensiv yo'li mehnatga layoqatli aholi umumiy vaqt byudjetini uning ijtimoiy xo'jalikdagi ish bilan bandligi foydasiga muntazam qayta taqsimlanishini taqozo yetdi. Aholi turmush faoliyatida professional mehnatning o'rni ijtimoiy foydali faoliyatning boshqa ijtimoiy muhim sohalari (o'qish, uy xo'jaligi va boshq.) zarariga juda kattalashib ketdi. Aholining deyarli barcha ijtimoiy-demografik guruhlarida zimmasidagi haddan tashqari ortiqcha vazifa aholini qayta tiklash asosiga putur yetkazadi, kadrlar professional tuzilmasini sifatli o'zgartirishni sekinlashtiradi, chunki mehnatga kam haq to'lanadigan sharoitda aholining mehnatga bo'lgan yehtiyoji mavjud tarmoq va professional tuzilmani barqarorlashtiradi.

Turmush darajasining pasayishi aholini qo'shimcha mablag' manbalarini izlashga undaydi. Aholining yangidan-yangi kontingenti (ayollar, pensionerlar va hatto bolalar)da ish joylariga yehtiyoj ortib boradi, ikki yoki undan ortiqcha ishda ishlash o'sib boradi. Ayni bir vaqtda turli sabablarga ko'ra xodimlarni ishlab turgan korxonalardan bo'shatish hollari faollashadi, ammo bu qoidaga ko'ra, o'z mehnatini intensivlashtirish imkoniyati pasaygan, malakasi kam xodimlarga tegishli bo'ladi. S'Hunga ko'ra yosh bolali ayollarga, mehnat faoliyatini boshlayotgan yoshlarga, pensiya yoshiga yaqinlashib qolganlarga, shuningdek, mehnat layoqati past bo'lganlar (nogironlar, pensionerlar) va ijtimoiy maqomi beqaror bo'lganlarga (sobiq qamalganlar, mehnat intizomini buzganlar va shu kabilarga) mehnat qilish huquqini amalga oshirishlari qiyin bo'ladi. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdagi oldingi kamchiliklar natijasi sifatida hududlar bo'yicha ish bilan bandlik sohasida nomutanosiblik kuchayadi.

Taklif yetilgan ko'rsatkichlar tizimi ish bilan bandlikning yeng muhim xususiyatlariga uning samaradorligi nuqtai nazaridan yiriklashgan holda makro darajada baho berishga imkon tug'diradi. Bunday baho berishlar faqat mavjud muammolarni aniqlash uchun yemas, balki ish bilan bandlik sohasidagi ortib borayotgan qonuniy tamoyillarni aniqlash uchun ham muhimdir. Bundan tashqari,

ko'rsatkichlar mazmunining tasdiqlashicha, ish bilan bandlik faqat iqtisodiy ahamiyatga yega bo'lib qolmay, shu bilan birga yaqqol ifodalangan ijtimoiy mazmunga ham yegadir.

Ish bilan bandlikning yeng kam deganda to'rt ijtimoiy jihatini (aspektini) hisobga olish kerak bo'ladi:

a) ish bilan bandlik insonning Konstitutsiyada belgilab berilgan yeng muhim huquqi — mehnat huquqi bilan mustahkam bog'liqligidir;

b) turmush darajasini va munosib hayot kechirish shart-sharoitlarini shakllantirishda ish bilan bandlik hal qiluvchi rol o'ynaydi. Aynan ish bilan bandlik, mehnat faolligini oshirish hozirgi vaqtda mehnatga qobiliyatli fuqarolar va ular oilalarining turmush darajasini oshirishning yeng muhim kafolatidir;

v) har kimning va umuman jamiyat farovonligining negizi bo'lgan yuqori unumli mehnatning yangi sababini shakllantirish;

g) aynan mehnat faoliyati insonni o'zgartiradi, uning kasbiy imkoniyatlarini ochib beradi va ko'paytiradi, shaxsning rivojlanishini rag'batlantiradi.

Ijtimoiy siyosatning boshqa jihatlarini bilan birga qo'shib qaralganda ish bilan bandlik rivojlanishining asosiy yo'nalishlaridan biri deb qaralishi kerak, ushbu yo'nalishlar milliy iqtisodiyotdagi moliyaviy, moddiy va mehnat resurslarini qayta guruhlariga ajratishni, fan-texnika taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlarini, shuningdek, ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish, turmush sifati darajasini oshirish yo'llarini belgilab beradi. Bu g'oyat muhim muammolardan biri bo'lib, ish bilan bandlik muammolarini hal qilish, binobarin, butun iqtisodiyotni isloh qilishning muvaffaqiyati ana shu muammoni ye'tirof qilish va hal yetishga ma'lum darajada bog'liqdir.

Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotida ish bilan bandlikning **asosiy xususiyatlari:**

- ish bilan to'liq va samarali bandlikni birga qo'shib olib borishni balansli holga keltirish;
- mehnat qilishning ixtiyoriyligi va mehnat sohasida inson huquqlari hamda vazifalarining uyg'unlashuvi, xodimlarning ijtimoiy boqimandaligiga barham

berish, munosib turmushni ta'minlaydigan ish topish imkoniyati uchun fuqaro bilan davlatning baravar mas'uliyati;

- mehnat samaradorligini oshirish yo'lida uni sarflash tarmoqlari, sohalar, kasblar va hududlar o'rtasida ishchi kuchining yerkin harakati;

- yangicha mehnat sababi, tadbirkorlik va xodimlarning yuqori unumli mehnat qilishdan kuchli manfaatdorligi;

- bozor iqtisodiyotining salbiy oqibatlarini mehnatkashlar manfaatini ko'zlab, aniq maqsad bilan yumshatib borish.

Bu xususiyatlar ish bilan bandlikning yangi sifat xususiyatlarini belgilab beradi, ularning shakllanishiga tegishli ish bilan bandlik sifati mos kelishi lozim. Biz ish bilan bandlik siyosatini qo'yilgan maqsadlarga yerishish uchun jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bevosita va bivosita ta'sir ko'rsatish choralari majmui sifatida qarab chiqamiz. Bunda ish bilan bandlik siyosatining maqsadlari ish bilan bandlikning normativ holatini aks yettirishi kerak, hozirgi kun muammolarini hal qilish bilan bunday holatga yerishish mumkin.

Ish bilan bandlik siyosati bir necha darajaga yegadir: umumdavlat (makrodaraja), mintaqaviy va mahalliy darajalar. Ish bilan bandlik siyosatining barcha darajalari yagona ish bilan bandlik konsepsiyasi bilan birlashgan bo'ladi, bu konsepsiya iqtisodiy rivojlanishning qabul qilingan tipini aks yettiradi.

Makrodarajadagi ish bilan bandlik siyosati ijtimoiy bozor iqtisodiyotidagi ish bilan bandlikning asosiy xususiyatlarini shakllantirishga: fuqarolarning mehnat qilish huquqini amalga oshirish va yuqori turmush darajasiga yerishishning zarur sharti bo'lgan ish bilan to'liq bandlikni ta'minlashga qaratilgandir. Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti boshqaruv usullarida iqtisodiyot samaradorligini oshirishga, xo'jalik yuritish sohasi iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmagan ish o'rinlarini siqib chiqarishga, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va aholining iste'mol talabini qondirish uchun ishchi kuchini qayta guruhlariga bo'lishga qaratilgandir. Bunday sharoitda ish bilan to'liq bandlikka ko'maklashish strategik maqsad bo'lib qoladi.

Yeng yaqin taktik maqsad ish o'rinlariga bo'lgan talab va taklifning balanslanishidir. Bunga faqat ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif balansli bo'lishiga yerishish shartlariga kompleks yondashuv bilan yerishish mumkin. Ko'pincha bu muammoni hal qilishda ommaviy ishsizlikning oldini olishning zarur sharti bo'lgan ish o'rinlari tizimini rivojlantirishga ye'tibor beriladi.

Aholining ish o'rinlariga bo'lgan talabining pasayishiga, uning ayrim guruhlarining haddan tashqari ish bilan bandligiga barham berish, buning uchun bolali ayollar, ishni o'qish bilan qo'shib olib borayotgan yoshlarga, pensionerlarga ijtimoiy yordam ko'rsatish dasturini takomillashtirishga mehnat unumdorligini oshirishni jadallashtirish sharoitida ish bilan to'liq bandlikni ta'minlashning zarur sharti deb qaralishi kerak. Bu yerda gap mehnat resurslarini mehnat sohasi, o'qish va ish bilan ixtiyoriy bandlik sohalari o'rtasida ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan qayta guruhlarga bo'lish haqida bormoqda.

Ish bilan bandlik sohasini demokratlash, mehnat kishisini ozod qilish ish bilan bandlikning qattiq tartibga solingan shartlaridan voz kechish, mehnatga qobiliyatli aholining turli guruhleri shaxsiy manfaatlari bilan kasb imkoniyatlarini baravarlashni bildiradi. Tadbirkorlik yoki bajaruvchilik faoliyati, davlat xizmatini yoki o'z tijorat ishlarini ma'qul ko'rish butun mehnatga qobiliyatli davr mobaynida yoki uning ayrim bosqichlarida ishlash, mehnat rejimining turli-tumanligi — bularning hammasi fuqarolarning xilma-xil kasbiy manfaatlari qondirish uchun zarurdir.

Dunyoda bozor iqtisodiyoti rivojlangan biror mamlakat yo'qki, unda ish kuchiga bo'lgan talab va taklif muvozanatiga mehnat sohasida moslashuvchanlikni — to'liq ish vaqtiga yega bo'lmagan mehnat rejimini, alohida bo'lingan ish o'rinlarini va hokazolarni keng tatbiq yetmasdan turib yerishib bo'lsin.

1.3. Qishloq aholisi bandligini ta'minlashga nazariy yondashuvlar

Hozirgi sharoitda ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, shu jumladan, ish bilan bandlik siyosatining ham chora-tadbirlarini ishlab chiqishni, ushbu chora-tadbirlarni nazariy anglamay hamda asoslamay turib tasavvur qilib bo'lmaydi. Deyarli barcha ma'lum iqtisodiy nazariyalar u yoki bu darajada mehnat va ish bilan bandlik masalasiga daxldor bo'ladi. Tabiiyki, mehnat bozorining u yoki bu muammolarini yoritish hamda ishlab chiqish darajasi u yoki bu nazariya ishlab chiqilgan tarixiy davrga, muallif maqsadiga, tadqiqotining bosh mavzusiga, uning atrofidagi iqtisodiy voqyelikka ham bog'liq bo'ladi.

XIX asrning oxirlarida klassiklarning izdoshlari ularning qarashlarini rivojlantirib, iqtisodiy nazariyaning neoklassik yo'nalishlarini ifodalab berdilar. Bu yo'nalishlarning asoschisi Kembrij universitetining professori **Alfred Marshall** (1842—1924) bo'ldi. Uning bozor narxi to'g'risidagi, tadbirkorlik, iste'molchilik

xulq-atvori va boshqalar to'g'risidagi yangi nazariy qoidalaridan hozirgi vaqtda foydalanib kelinmoqda.

A.Marshall talab va taklif tartibga solish ish bilan bandlikni ta'minlash uchun muhim ahamiyatga yega yekanligini ta'kidlagan. Shu bilan birga, u butun talabni pirovard tartibga soluvchi narsa iste'molchilar talabi bo'lib, uni tartibga solish bozor tomonidan o'z-o'zidan amalga oshiriladi, deb hisoblagan.

Artur Pigu (1877-1955) Marshallning izdoshi va shogirdi bo'lgan. Uning ish bilan bandlik sohasidagi asosiy asari - «Ishsizlik nazariyasi» 1933 yilda chiqqan. Bu asarda ish bilan bandlik to'g'risidagi klassik nazariyaning asosiy qoidalari ancha to'liq bayon qilingan yedi. Piguning fikricha, ishsizlikning sababi ish haqining yuqori darajasidir, ish haqining qisqarishi yesa ish bilan bandlikni oshiradi, chunki ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi va qo'shimcha ishchilarni yollash uchun imkoniyat yaratiladi. Ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi, uning fikricha, tovarlar narxining umumiy ravishda pasayishiga va ish haqi hisobiga tirikchilik o'tkazmaydigan aholi guruhlarining xarid qilish qobiliyatini oshirishga olib keladi, bu yesa qo'shimcha talabni vujudga keltiradi, mazkur talab ishlab chiqarish va ish bilan bandlikning kengayishini rag'batlantiradi. Ish bilan bandlik hajmini belgilovchi boshqa omil, Piguning fikricha, mehnatga bo'lgan haqiqiy talab funksiyasidir. Pirovardida u quyidagicha xulosaga keladi: «yollanma xodimlar orasida mutlaqo yekin raqobat mavjud bo'lganda va mutlaqo harakatchan mehnat mavjud bo'lganda, aloqa xususiyati (xodimlar talab qiladigan real ish haqi stavkalari bilan mehnatga bo'lgan talab o'rtasidagi aloqa) juda oddiy bo'ladi. Hamma ish bilan band bo'lishi uchun ish haqi stavkalari bilan talab o'rtasida ana shunday nisbat o'rnatilishiga kuchli intilish doimiy ravishda amal qiladi».

Pigu «ixtiyoriy ishsizlik nazariyasi» tarafdori bo'lgan, unga muvofiq, ishchilarning o'zlari ixtiyoriy ravishda o'zlarini ishsizlikka mahkum yetadilar, talab va taklif natijasida bozorda vujudga keladigan «normal» ish haqi uchun ishlashga rozi bo'lmaydilar.

Keyns nazariyasi ham 70-yillarning oxirlariga kelib, inqirozga uchray boshladi. Bu nazariyaga muvofiq jami xarajatlarning o'sishi ishlab chiqarish hajmining ko'payishini, iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi va bu bilan ishsizlikning ortib borishi birmuncha pasaytiriladi va narxlarning ortishi sodir bo'lmaydi. Urushdan keyingi yillarda (to 70-yillarga qadar) kapitalistik mamlakatlarning rivojlanishi bu qoidalarini tasdiqladi— ishsizlik va inflyasiya kamdan-kam hollarda birga sodir bo'ldi. Biroq jahon iqtisodiy rivojlanishining borishi 70-yillarda yuqori inflyasiyasiga olib keldi, u rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy hayotining doimiy omiliga aylanib qoldi.

Ingliz professori **A. Fillips** inflyasiya va ishsizlikning bir-biriga bog'liqligini yempirik tarzda (tajribaga asoslanib) tahlil qilar yekan, u inflyasiya sur'atlari bilan ishsizlik darajasi o'rtasida teskari proporsional o'zaro bog'liqlik borligini aniqlagan. U ana shu bog'liqlikni «oddiy yoki ilk» yegri chiziq shaklida taqdim yetgan. Keyinchalik unga tuzatish kiritilib, uning sharafiga **Fillips yegri chizig'i** deb atalgan.

Monetaristlar. 60-yillarda Fillips yegri chizig'idan siyosatchilar iqtisodiy strategiyani tanlash, ya'ni o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ikki mushkul narsadan yeng kamrog'ini tanlash asosida foydalanib kelganlar.

Biroq, 70-yillardan ye'tiboran ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda ishsizlikning ortishi narxlarning oshishi bilan bog'liq ravishda sodir bo'ldi: stagflyasiya muammosi vujudga keldi. Fillips yegri chizig'i ishsizlik va inflyasiyaning o'zaro munosabatidagi real vaziyatni ifodalamay qo'ydi. Ishsizlik va inflyasiyaga qarshi kurash Keyns va uning izdoshlari tasavvur qilganidan ham murakkabroq muammo yekanligi ko'pchilikka ma'lumdir. O'zlarining klassik nuqtai nazarlarida turuvchi turli ilmiy oqimlar keyns-chilikka qarshi chiqdilar. Ular **neokonservatizm** nomini olgan yo'nalishni tashkil yetdilar. Neokonservatorlar orasida yetakchi o'rinni **monetaristlar** yegallaydilar.

«Ishsizlikning tabiiy me'yori» to'g'risidagi **gipoteza** to'liq va ish bilan bandlik darajasini aniqlashning monetaristik versiyasidir. Bunda, mehnatga layoqatli aholining to'liq ish bilan bandligining umuman iloji chegaralangan

bo'ladi. Hatto kon'yunktura nihoyatda qulay bo'lgan taqdirda ham xodimlarning bir qismi o'z malakalarini qaytadan oshirishiga zaruriyat paydo bo'ladi, chunki ayrim kasblar shunchaki yo'q bo'lib ketishi ham mumkin, bundan tashqari, odamlar u yoki bu sabablarga ko'ra yashash joylarini o'zgartirishga majbur bo'ladilar va hokazo.

Bir qator iqtisodchilarning fikricha, 4—5 % doirasidagi ishsizlikni iqtisodiy jihatdan qoniqarli, tabiiy desa ham bo'ladi va uni ijtimoiy ta'minlash muammoli bo'lmaydi. Ular mazkur sharoitda ish bilan bandlik darajasiga muvofiq keladigan ishsizlik me'yorini tabiiy deb hisoblaydilar. Buning ma'nosi shuki, tabiiy ishsizlik ish kuchiga bo'lgan talab bilan qat'iy belgilanadi.

M. Fridman, har qanday chog'da ham real ish haqi stavkalari tarkibidagi muvozanatga to'g'ri keladigan ishsizlikning qandaydir darajasi mavjud bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Ishsizlikning ushbu darajasida real ish haqi stavkalari muayyan «me'yoriy» sur'atda, ya'ni kapital hosil qilinishi, texnikaviy yangiliklar kiritilishi va boshqa jarayonlar o'zining uzoq vaqtli trayektoriyalarida qolavergan sayin uzluksiz saqlanishi mumkin bo'lgan sur'atda oshish tendensiyasiga yega bo'ladi. Basharti, siyosatchilar ish bilan bandlikni uning mazkur sharoitidagi tabiiy me'yoridan yuqori darajagacha oshirishga urinsalar, narxlarning oshishi bunga birinchi javob bo'ladi.

Ishsizlikning «tabiiy me'yori» to'g'risidagi nazariyasining asosiy zaifligi u mehnat bozorida ham, tovar bozorida ham mukammal raqobat bo'ladi, pulli ish haqi dinamikasi inersial bo'lib, uni sekinlashtirib bo'lmagan taqdirda narxlarning kutilayotgan o'sishi haqiqiy o'sish bilan to'g'ri kelishi (Fridmanning fikricha, bu ish bilan band yemaslik «tabiiy» darajasining belgisi bo'ladi) ishsizlikning bir me'yorida yemas, balki g'oyat xilma-xil me'yorlarida ham ro'y berishi mumkin, ya'ni buning uchun mehnat bozorida muvozanatli vaziyat bo'lishi shart yemas, deb hisoblashadi.

yangi klassiklar ishsizlikning noilojdanligini inkor yetadilar va kambag'allikka qarshi kurash dasturlarini tan olmaydilar. Ularning fikricha, ishsizlik ko'pincha ko'ngilli tusda bo'ladi va ishni «yerkin tanlash» natijasida

yuzaga keladi: ishdan bo'shatilgan odamlar kasblarini, yashash joylarini almashtirishni xohlamaydilar va kamaytirilgan mehnat haqiga rozilik bermaydilar. Ba'zida ushbu yo'nalish namoyandalari yeng kam ish haqi darajasini pasaytirish va ishsizlik yuzasidan beriladigan nafaqalarni qisqartirish tarafdori bo'lib chiqadilar, chunki shu yo'l orqali ish bilan bandlik darajasi oshadi, deb hisoblaydilar.

Fridman hukumatning kam haq olib ishlaydigan va ijtimoiy jihatdan zaif himoya qilingan aholi qatlamlariga yordam ko'rsatishga qaratilgan ijtimoiy chora-tadbirlariga qarshi chiqib, uni samarasiz deb hisoblaydi. Iqtisodiyotni tartibga soluvchi asosiy vosita pul deb hisoblaydi. Shuning uchun inglizcha «mone» so'zi pul ma'nosini berganligi uchun, bu yo'nalish ishtirokchilarini monetaristlar nomi bilan ataganlar. Fridman asarlarining ko'pchilik qismi pul muammosiga, pul muomalasiga, kredit-pul siyosati strategiyasiga bag'ishlangan. Keynsga qarama-qarshi o'laroq, monetaristlar byudjet va soliq tartibiga qarshi chiqadilar va umuman davlat tomonidan tartibga soluvchi narsalar yeng kam miqdorga keltirilishi kerak, deb hisoblaydilar. Ularning asosiy g'oyasi — iqtisodiyotning ahvoli va kon'yunkturaning holatidan qat'i nazar, pulning barqaror yemissiyasidir. Fridman AQS'H monetar tarixini tadqiq qilish asosida pul massasining o'zgarishi bilan milliy daromadning o'zgarishi o'rtasida mustahkam bog'liqlik bor, deb hisoblaydi. Pul taklifining o'zgarishiga ular jami talabning barcha tarkibiy qismlariga (faqat investisiyalarga yemas) ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida qaraydilar. Fridman pul qoidasining mohiyati, muomaladagi pulning har yilgi ko'payish foizi ichki milliy mahsulotning har yilgi o'sish foizi bilan mos kelishi lozim, bunda narxlarning o'sishi hisobga olinishi kerak.

Monetaristlar yerkin quvvatlar va ish kuchi mavjud bo'lgan pul massasining o'sishi narxlarning o'sishiga olib kelmaydi, deb hisoblaydilar. Buni bizdagi monetaristlar nazariyasi tarafdorlari ham bilib qo'yishlari va hisobga olishlari muhimdir. Konsepsiyaning yana bir muhim qoidasi, qisqa muddatli pul siyosatidan voz kechish va uni uzoq muddatli pul siyosati bilan almashtirishdir, chunki pul massasining o'zgarishi iqtisodiyotga darhol ta'sir ko'rsatmaydi, balki birmuncha vaqtdan keyin ta'sir qiladi.

Monetarizmning ijobiy ta'siri pulning tovarlar olamiga ta'sir ko'rsatish mexanizmini, pul siyosatining iqtisodiyot rivojiga ta'sir ko'rsatishini batafsil tadqiq qilishdan, davlat byudjetini balanslash zarurligini asoslab berishdan iboratdir.

Yuqorida aytilganlardan hozirgi vaqtda iqtisodiy tafakkurning ikki asosiy yo'nalishi: bir tomondan, klassik va neokonservativ (monetaristik) yo'nalish, ikkinchi tomondan, keynschilik va neokeynschilik yo'nalishi mavjuddir. Birinchi yo'nalish yerkin bozorni saqlab qolishni va jami taklifni kengaytirish zarurligini yoqlab chiqsa, ikkinchi yo'nalish jami talabni rivojlantirish va davlatning iqtisodiy rolini, uning tartibga soluvchi vazifasini kuchaytirishni yoqlab chiqadi.

Neoklassik sintez. Keyingi o'ttiz yil mobaynida ko'pgina olimlar bir vaqtning o'zida bozorni tartibga solishdan va uning davlat tomonidan tartibga solinishidan o'zaro bog'liq ravishda foydalanish zarur, degan xulosaga kela boshladilar. S'Hu tariqa **neoklassik sintez** maktabi vujudga keldi. Uning asoschisi va atoqli vakili amerikalik olim, Nobel mukofotining 1970 yilgi laureati **Pol Samuyelsondir**. Uning ikki jildidan iborat «Iqtisodiyot» darsligi (uning keyingi nashri o'zbek tilida 1996 yilda chiqqan) jahondagi ko'pgina mamlakatlarning talabalari uchun uzoq yillardan buyon asosiy iqtisodiyot kitobi bo'lib xizmat qilmoqda. P.Samuyelson unda quyidagicha yozgan yedi: «hozirgi vaqtda g'arbdagi iqtisodchilarning ko'plari biz bu kitobda neoklassik sintez deb atayotgan narsalarga yerishishga intilmoqdalar, ya'ni ular samarali kredit-pul va xazina siyosati yo'li bilan Smit va Marshallning klassik makroiqtisodiyotini daromad darajasini aniqlashning zamonaviy makroiqtisodiyoti bilan birlashtirishga, har ikki yondashuvdagi barcha sog'lom narsalarni birga qo'shib olib borishga urinmoqdalar»². Shu yerning o'zida u umumiy ye'tirofga ko'ra iqtisodchilar klassiklarning dalillarini haddan tashqari soddalashtirilgan hamda XIX—XX asrlar hayot faktlariga javob bermaydi, deb hisoblashlarini ta'kidlab o'tgan. Yerkin olamda hukumatlar va markaziy banklar o'zlari xazina siyosati (xarajatlar va soliqlar) va pul-kredit siyosati quroliga yega yekanliklarini, ular yordamida milliy

² Самуэльсон П. Экономика. 2-й изд. М.: 1992, 343-й.

daromad va ish bilan bandlikni belgilab beruvchi omillarga ta'sir yetishlari mumkin yekanligini ko'rsatdilar. Neoklassik sintezning yo'nalishi tadqiqotlar mavzularining kengligi va amaliy xususiyatga yega yekanligi, iqtisodiy o'sishga, ishsizlikni va uni tartibga solish usullarini tahlil qilishga doir muammolarni chuqur o'rganish, umumiy iqtisodiy muvozanat nazariyasining yaratilishi bilan ajralib turadi. Uning tarafdorlari iqtisodiy-matematik aloqalar usullarini ishlab chiqishga katta ye'tibor beradilar, iqtisodi-yotning davlat tomonidan tartibga solinishi bozorni tartibga solishga nisbatan katta ahamiyatga yegadir, deb hisoblaydilar. Neoklassik sintezning boshqa namoyondalaridan, bizda yendilikda mashhur bo'lib ketgan «Yekonomiks» darsligining mualliflari **Kempbell R. Makkonell** va **Stenli L. Bryularni** alohida ko'rsatib o'tamiz. Ular bu darslikda ham klassik va neokonservativ (asosan, monetaristik) nazariyani hamda Keynes nazariyasini batafsil va aniq bayon qilib berganlar. S'Hu bilan birga bu bayon qilish ko'pincha u yoki bu masalaga oid turli nazariyalarni qiyoslagan holda beriladi. «Yekonomiks» kitobining mualliflari yozishicha, «iqtisodchilarning ko'pchiligi ham keynschilikka, ham monetarizmga xos bo'lgan ishonarlilikni ye'tirof qilishga tayyordir. Har ikki nazariya foydali sxemalardan iborat bo'lib, makroiqtisodiyotni tahlil qilish imkonini beradi». Ularning fikricha, keynschilar va monetaristlarning bahslari barcha yo'nalishlardagi iqtisodchilarni makroiqtisodiy nazariyaning ayrim yeng fundamental jihatlarini qayta tahlil qilishga majbur yetdi va muhim murosamadoraga kelindi. Olimlar va amaliyotchilar xazina hamda kreditpul siyosatini muvofiqlashtirish zarurligini anglab yetdilar. Bundan tashqari, barcha yo'nalishlardagi iqtisodchilar yendilikda jami talabni ham, jami taklifni ham tahlil qilishga ye'tibor bermoqdalar.

Ish bilan bandlikning yangi mikroiqtisodiy nazariyasi mehnat bozorini ichki tomondan bir xil bo'lmagan va nihoyat darajada dinamik tarzda o'zgaruvchan, harakatchan tizim deb hisoblaydigan yangi nazariyani aks yettiradi. Dinamik yondashishni ishlab chiqish, avvalo, Ch. Xolt, Ch. Perri, M. Feldsteynlarning tadqiqotlari bilan bog'liq. Bu mualliflar ishsizlikdan, odatda, oila boquvchisi hisoblanmagan xotin-qizlar va yoshlar ko'proq jabrlanishini ko'rsatib

berdilar. Ilmiy iste'molga yangi ko'rsatkich— tugallangan ishsizlikning o'rtacha muddati, ya'ni ishsizlikning boshlanishidan oxirgacha bo'lgan muddati — kiritilgan yedi. Odatda, bu muddat ko'pi bilan bir-bir yarim oyni tashkil yetishi aniqlandi.

Dinamik yondashish tarafdorlari tahlil qilish uchun ishsizlik turlarini mehnat bozoridagi ishchi kuchi oqimlari nuqtai nazaridan tasniflashni qo'lladilar. Bu mualliflar ishsizlikni umuman yemas, balki ishchi kuchining har bir alohida toifasiga nisbatan tushuntirish, mehnat bozoridagi har bir oqimga tegishli bo'lgan o'ziga xos sabablarni va ish bilan band yemaslik manbalarini qidirib topish lozim deb, hisoblar yedilar. Ishsizlik muammosini ular ishchi o'rinlari surunkali ravishda yetishmasligiga yemas, balki ko'plab odamlarning olingan ish o'rnida uzoq saqlanib qola olmasliklarida deb bilgan yedilar. Bu iqtisodchilar soliqlarni kamaytirish, ishsizlik yuzasidan beriladigan nafaqalar miqdorini qisqartirish, qonunda belgilangan yeng kam ish haqi darajasini bekor qilish yoki pasaytirish, mehnat bozoridagi axborot tizimini takomillashtirishni jamiyatning iqtisodiyotga ta'sir yetishi chora-tadbirlari sifatida taklif yetdilar.

Muvozanat modellari, tozalanmaydigan bozorlar paradigmasi **ish bilan bandlik yangi makroiqtisodiy nazariyasiga** kiradi. Ushbu konsepsiyalar ishsizlikka uzoq davom yetadigan o'zgarmas muvozanasizlik fenomeni deb qarashni aks yettiradi. Bu konsepsiyalarda ishsizlik ayrim xo'jalik bozorlarining umumiy muvofiqlashtirilmaganligi bilan izohlanadi. Keyns nazariyasidagidek, faqat mehnat bozoridagina yemas, balki, shuningdek, tovar bozoriga yoyilgan narxlar qat'iyligi va o'zgarmasligi muvozanasizlik modellarining umumiy shart-sharoiti bo'ladi.

II-BOB. QISHLOQ AHOLISINI IJTIMOY Foydali MEHNAT BILAN BANDLIGINI TA'MINLASH HOLATI VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

2.1. Qishloqda ish bilan bandlikni ta'minlash holati

Qishloq aholisini ish bilan ta'minlash inson ijtimoiy rivojlanishining yeng muhim jihatlaridan biri - uning mehnat sohasi va u bilan bog'liq bo'lgan yehtiyojlarni qondirish yo'llarini ochib beradi. Ish bilan bandlik odamlar ish joylari qayerdaligidan qat'i nazar, ijtimoiy foydali mehnatda qatnashish yuzasidan o'zaro kirishadigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardir. Ish bilan bandlik munosabatlari, mehnatga layoqatli odamlarning qanchasi va qay darajada ijtimoiy foydali mehnatda qatnashishini ko'rsatadi.

Biroq ish bilan bandlik toifasi faqat iqtisodiy komponent bilan cheklanmaydi. Ish bilan bandlik, avvalo, ijtimoiy munosabatlardir, ya'ni odamlarning jamiyat ichidagi munosabatlaridir, shu bois qandaydir azaliy, bevosita yuzaga kelgan hodisa sifatidagi ijtimoiylik ularning asosiy xususiyati hisoblanadi.

Iqtisodiyotning sifat jihatidan oldingisidan farq qiluvchi har bir rivojlanish bosqichi uchun ish bilan ta'minlashning muayyan modeli (konsepsiyasi) mos keladi, chunki uning asosiy xususiyatlari jamiyat faoliyatining muhim jarayonlarini ochib beradi.

Tajriba shuni ko'rsatadiki, jamiyat muammolari ichida insonning shaxsini, talab-yehhtiyojlarini hisobga olmasdan hal qilishga urinish omadsizlikka mahkum yetadi. Shuning uchun avvallari olimlar ish bilan bandlik muammolarini ko'rib chiqayotganlarida asosan, uning iqtisodiy jihatlariga ye'tibor bergan bo'lsalar, keyingi paytda ish bilan bandlikning ijtimoiy jihatlariga to'g'risida tobora ko'proq gapirilayotganligi bejiz yemas.

Aholining ish bilan bandlik konsepsiyasi —jamiyat ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishning muayyan bosqichidagi ish bilan ta'minlanishning xususiyatini ochib beradigan qarashlar, tasavvurlar tizimidir. Bunday nazariy tushunchalar markaziga uni rivojlantirishning ijtimoiy bozor tipidagi davlat uchun xos bo'lgan obektiv jarayonlarini hisobga oluvchi ish bilan ta'minlanishning shakllanishi qo'yiladi. Bu o'z navbatida muayyan davr mobaynidagi qo'yilgan maqsadlarga yerishishning real imkoniyatlari bilan cheklanmaydi.

2.1-jadval

Samarqand viloyatida 2006-2010 yillarda qishloq joylarida hisoblangan mehnat resurslari balansi (ming kishi)

№	Ko'rsatkichlar	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.	2010 y	2006-2010 y.y.da o'sish, (%)
1	Doimiy aholi soni	2459,8	2553,8	2595,9	2630,5	2660,6	108,2
2	Mehnat resurslari	1232,7	1254,6	1286,1	1328,2	1403,4	113,8
3	Shundan, iqtisodiy faol aholi	895,3	944,6	983,3	958,4	981,5	109,6
4	Ish bilan band bo'lganlar	844	876,9	902,8	984,3	927,9	109,9

5	Iqtisodiyotning rasmiy sektorida band bo'lganlar	501,4	530,4	580,2	659,8	702,2	140,0
6	Iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlar	321,9	346,5	322,6	324,5	248,4	77,2

Manba: Samarqand viloyat Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish Bosh boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Mamlakatimizda mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta'minlash qancha dolzarbligini to'la tasavvur qilish uchun demografik vaziyatga bir nazar tashlaylik. Bizda aholining tabiiy o'sishi keyingi yillarda bir oz sekinlashganiga qaramasdan, hamdo'stlik mamlakatlari orasida eng yuqoriligicha saqlanib turibdi. Keyingi yillarda, respublikamizda aholining o'sishi o'rtacha 1,5% ni tashkil etmoqda. Bu esa, mehnat resurslarini mutanosib ravishda o'sishiga olib kelmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2006-2010 yillar davomida Samarqand viloyatining qishloq aholisi soni 108,2 %ga ko'paygan. Bu davrlar mobaynida mehnat resurslari 113,8 %ga oshgan. 2006-2010 yillar mobaynida yaratilayotgan yangi va qo'shimcha ish o'rinlarining ortib borishi natijasida ish bilan band bo'lganlar hissasining bu davrlarda 109,9 %ga o'sishiga erishilgan. Shundan iqtisodiyotning rasmiy sektorida band bo'lganlar hissasi 140,0 %ga o'sgan bo'lsa, iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlar hissasi 77,2 %ni tashkil etgan.

Bu yillarda ishchi kuchini keskin ishdan bo'shashi aniq bir maqsadda – qishloq xo'jaligidan ortiqcha ishchi kuchini chiqarilishi asosida sodir bo'ldi (2.1-jadval).

Ish bilan bandlik ijtimoiy rivojlanishning har bir bosqichiga xos bo'lgan turli ko'rinishlar va shakllarda namoyon bo'ladigan o'ziga xos hodisadir. Ibtidoiy jamoa tuzumi jamiyat a'zolarining to'liq ish bilan bandligiga asoslangan yedi, uning boisi ishlab chiqaruvchi kuchlarning past darajada rivojlanganligida yedi. Quldorlik va feodal formasiyalar asosan qullar va krepostnoylarning majburiy ish

bilan bandligiga asoslangan bo'lib, quldorlar va krepostnoylar ishlamasdan hayot kechirar yedilar. Doirasida inson huquqiy jihatdan yerkin bo'lgan va yollanma xodim sifatida namoyon bo'ladigan bozor iqtisodiyotiga yega bo'lgan kapitalistik formasiyada ish bilan band bo'lmagan aholi mavjud bo'ladi. Bunday ish bilan band bo'lmaslik tabiiy va noiloj ishsizlik shaklida bo'ladi. Sosializm sharoitida to'liq («yalpisiga») ish bilan bandlik ye'lon qilingan bo'lib, bu yesa odamning ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashishga majburligi bilan mustahkamlangan yedi.

Hozirgi vaqtda ish bilan band aholiga barcha yollanib ishlayotgan xodimlar, o'quvchilar, harbiy xizmatchilar bilan bir qatorda o'zini o'zi mustaqil ravishda ish bilan ta'minlaydigan fuqarolar va tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan fuqarolar kiritilgan.

Ish bilan bandlar: a) pul bilan to'lanadigan yoki natura holidagi haq yevaziga yollanib, shuningdek, o'z faoliyati yevaziga qancha muddat haq yoki daromad olishidan qat'i nazar, foyda yoki oilaviy daromad olish uchun yollanmasdan haftasiga kamida 2 soat ish bajarganlar; b) kasalligi yoki jarohatlanganligi tufayli, bemorlarga qarab turuvchilar; yillik mehnat ta'tili yoki dam olish kunlarida, o'z ish joyidan tashqarida ta'lim olganlar; ma'muriyat tashabbusi bilan ta'minoti saqlab qolingani yoki saqlanmagan holda mehnat ta'tilida bo'lgan va boshqa shunga o'xshash sabablar bilan vaqtincha ishda bo'lmaganlar; v) oilaviy korxonada haq olmasdan ish bajargan shaxslardan tashkil topadi. Ish bilan band bo'lgan aholiga ikki guruh fuqarolar kiradi:

1. Ko'ngilli ravishda ish bilan band bo'lmagan, yer-xotindan birining, otasonasi va boshqalarning mablag'lari hisobiga yashaydigan fuqarolar;

2. Noilojdan ish bilan band bo'lmagan xodimlar kiradi, ular, o'z navbatida, quyidagilarga: a) mustaqil ravishda ish qidirayotganlar; b) ish bilan band yetish xizmati yordamida ish qidirayotgan; rasmiy maqomga yega bo'lgan ishsizlik yuzasidan nafaqa oladigan ishsiz fuqarolarni o'z ichiga oladi.

«Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi Qonun 1992 yil 13 yanvarda qabul qilingan bo'lib, unga 1998 yil 1 mayda ba'zi o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritildi. Qonunda aholining ish bilan bandligining asosiy prinsiplari ifodalab

berilgan, bu tamoyillar ish bilan bandlik munosabatlariga bozor xususiyatidan kelib chiqadi va u bir necha tamoyillar bilan ifodalanadi. Birinchi tamoyil fuqarolarning umumli va ijodiy mehnat qilishga bo'lgan o'z qobiliyatlaridan foydalanishdan iborat favqulodda huquqidir. Mehnat qilishga majbur yetishga (qanday shaklda bo'lmasin) yo'l qo'yilmaydi. Faqat qonunda alohida belgilangan hollar bundan mustasnodir.

Samarqand viloyati bo'yicha 2005-2009 yillar davomida «Aholini ish bilan ta'minlash Dasturi»ning bajarilishi quyidagi jadvalda ko'rsatib o'tilgan (2.1-jadval).

2.1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, Samarqand viloyatida ham aholini ish bilan ta'minlash uchun zarur chora-tadbirlar ko'rilmogda. «Aholini ish bilan ta'minlash» mintaqaviy dasturiga muvofiq 2010 yilda mamlakatda tashkil etilgan yangi ish o'rinlarining 8,9% (63972 mingtasi) viloyat hissasiga to'g'ri keladi. Viloyatda 2010 yilda 7685 ta yangi korxona va tashkilot tashkil etildi.

2.1-jadval

Samarqand viloyatida «Aholini ish bilan ta'minlash hududiy Dasturi»ning bajarilishi (kishi hisobida)

Ko'rsatkichlar	2007 y.	2008 y.	2009 y.	2010 y.	2007- 2010 y.y.da o'sish, (%)
BKM ga ish so'rab murojaat qilganlar	53753	63880	64355	73021	135,8
BKM lar yo'llanmasi bilan ishga joylashganlar	48708	58636	59020	65412	134,3
Ishsiz maqomini olganlar	4446	4797	5051	7609	171,1
Kasbga o'qitish va malakasini oshirishga yo'naltirilganlar	555	841	652	1056	190,3
Haq to'lanadigan jamoat ishlariga yo'naltirilgan	1633	2462	3245	5500	3,4 marta
Ishsizlik nafaqasi tayinlanganlar	2149	1971	1154	1053	49,0
Korxonalarda mavjud	1410	1396	3582	2690	190,8

bo'sh ish o'rinlari					
---------------------	--	--	--	--	--

Manba: Samarqand viloyat Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish Bosh boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

2.1–jadval ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand viloyatida 2007-2010 yillarda ish bilan bandlikka ko'maklashish markazlariga jami murojaat qilganlar hissasi 135,8 %ga oshgan. Shundan ish bilan bandlik markazlari yo'llanmasi bilan ishga joylashganlar bu yillar ichida 134,3 %ga o'sgan. Viloyatda 2007 yilda ish bilan bandlik markazlari orqali ishga joylashganlar hissasi jami ish so'rab murojaat qilganlarga nisbatan 90,6 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2010 yilga kelib bu ko'rsatkich 89,5 %dan ziyodroqni tashkil etgan.

Shuningdek, bandlikka ko'maklashish markazlari yo'llanmasi bilan ishga joylashganlar bu davrlar mobaynida 4,3 barobardan ziyodroq o'sgan. Ishga joylashganlar hissasining ish so'rab murojaat qilganlarga nisbatan bu davrlar oralig'ida o'sib borish tendensiyasi ko'zatildi. Bunday o'zgarishlar asosan yangi va qo'shimcha ish o'rinlarining yaratilishi hisobiga amalga oshirilgan.

2007-2010 yillar mobaynida kasbga o'qitish va malakasini oshirishga yo'naltirilganlar – 190,3 %ga, haq to'lanadigan jamoat ishlariga yo'naltirilgan – 3,4 martaga oshgan. Ish bilan ta'minlashga ko'maklashuvchi davlat ish bilan bandlik jamg'armasining passiv yo'nalishlariga sarflanishining tejalishi ish bilan ta'minlashning faol yo'nalishlariga sarflanadigan mablag'larni moliyalashtirishni kengaytirish uchun manba bo'lib hisoblanadi.

Shunday qilib, respublikamizning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida umuminsoniy qadriyatlarni mustahkamlash uchun muayyan qadam qo'yilgan bo'lib, bu qadriyatlar orasida yeng muhimi **mehnatning ixtiyoriyligidir**. Yendilikda ijtimoiy mehnatda ishtirok yetish kerak yoki kerak yemasligini tanlashdan iborat ustuvor huquq insonning o'ziga tegishlidir.

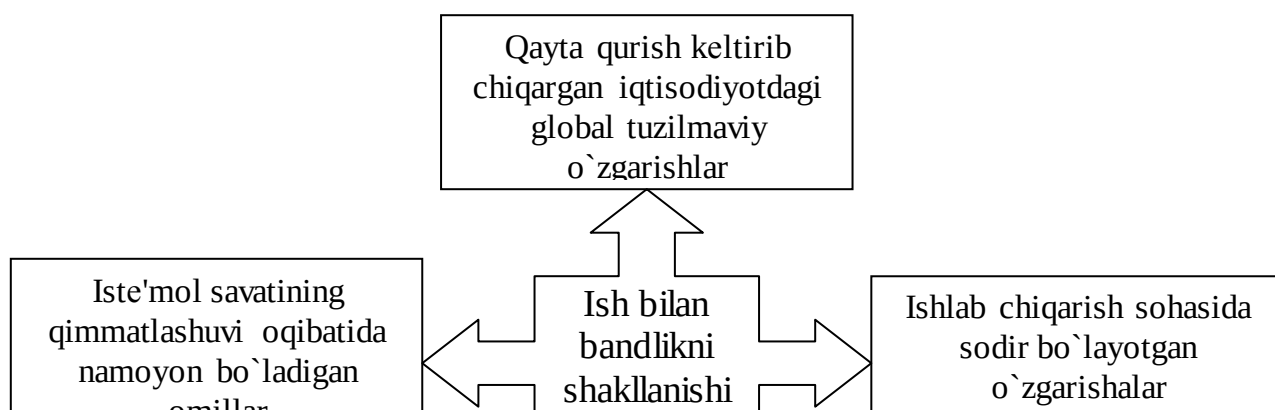
Milliy iqtisodiyotda aholini mehnat bilan ta'minlash yendilikda amalda ijtimoiy foydali faoliyatning birdan-bir sohasi hisoblanmaydi. Mehnatning umumiyliги huquqiy burch sifatida mustahkamlangan vaqtda u ana shunday yedi. Mehnat sohasi ijtimoiy foydali ish bilan bandlikning o'qish, uy-ro'zg'or ishlari,

bolalarni tarbiyalash va hokazolar kabi teng huquqli va hamma uchun qulay sohalaridan biriga aylanmoqda. Ixtiyoriy ish bilan bandlikka barham berish sababi bitta – u ham bo'lsa, tirikchilik vositalarining g'ayriqonuniy manbaidir.

O'zining mehnatga bo'lgan qobiliyatidan foydalanishdan iborat **favqulodda huquq tamoyili** insonning o'ziga ma'qul bo'lgan joyda o'zi xohlagan vaqt mobaynida ishlash huquqini nazarda tutadi. Har kim o'zi uchun qulay vaqt va ish bilan bandlik usulini mustaqil tanlashi mumkin. Jinsi, yoshi, millati va boshqa belgilaridan qat'i nazar, hammaga doimiy, qisman, vaqtincha, ahyon-ahyonda bo'ladigan ish bilan bandlik, o'rindoshlik bilan ishlash ish vaqtini tashkil yetishning moslashuvchan grafiklariga xosdir. Kasb tanlashdagi huquqning cheklanmaganligi va iqtisodiyot sohalaridan birida mehnat qilish huquqi ham muhim hisoblanadi (bunga yakka tartibda mehnat qilish ham kirishi mumkin).

Favqulodda tanlash huquqi haqida gapirilganda bu huquqni jamiyatda har kimning u yoki bu ish bilan bandlik turi yoki kasbga bo'lgan yehtiyojini qondirish majburiyati bilan tenglashtirish to'g'ri bo'lmaydi. Jamiyat barchaga o'z qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish uchun teng huquqiy shart-sharoitlar yaratib berishi kerak. Masalan, agar biror kishi tadbirkor bo'lmoqchi yekan, jamiyat uning uchun huquqiy shart-sharoitlar berishi lozim, lekin bu kishi tadbirkor bo'lish-bo'lmasligi uning shaxsiy fazilatlariga bog'liqdir.

Bunday ish bilan bandlikning ikkinchi tamoyili — fuqarolarning mehnat huquqini ro'yobga chiqarish uchun davlatning shart-sharoitlar yaratib berishi kerakligi oydin bo'ladi. Ish bilan bandlik siyosatiga uni qattiq tartibga solishdan voz kechish, ijtimoiy sohada mehnat qilishning majburiy yemasligi, ijtimoiy foydali mehnat qilishning har qanday sohasini tanlash yerkinligi va ixtiyoriyligi orqali inson manfaatlari va yehtiyojlarining namoyon bo'lishiga yordam berish asos qilib olingan.

2.1-rasm. Ish bilan bandlikni shakllanishi omillari

Davlatning ish bilan bandlikka ko'maklashish tamoyili asosida mehnat qilish huquqini ro'yobga chiqarish uchun shart-sharoitlar yaratib berishi ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan yerkin ishtirokchilari iqtisodiy xulq-atvoriga bevosita usullar bilan tuzatish kiritishdan iboratdir. Bunda davlatning ish bilan bandlikka bevosita ta'sir ko'rsatish choralari rag'batlantiruvchi tadbirlarining ustuvorligiga asoslanadi. Bu o'rinda mehnatkashlarning tadbirkorlar va hududlarning ijtimoiy va iqtisodiy huquqlarini hamda yerkinliklarini buzadigan vositalar bo'lmasligi kerak. Ish bilan bandlikda ko'maklashish tamoyili bir qancha jihatlarga yegadir. Ish bilan bandlikka ta'sir ko'rsatishning o'zini ochib berish asosida uni (bandlikni) istalgan yo'nalishda shakllantirish jarayonini bevosita to'g'ri yo'lga solish yotadi. Ish bilan bandlikka ko'maklashish tamoyili ijtimoiy mehnat munosabatlari subektlarining taraqqiyot yo'nalishlarini ishlab chiqishda va uni tartibga solishda faol va manfaatdorlik bilan ishtirok yetishlaridan ham iboratdir. Bu subektlar yollanma xodimlar, ish beruvchilar bo'lib ular kasaba uyushmalariga, assosiasiyalar va ittifoqlarga birlashganlar.

Bu kuchlarning ish bilan bandlikni rivojlantirishda yaqindan o'zaro yordam berishlari ish bilan bandlikning holatiga faol ta'sir ko'rsatib, uning sifat jihatlarining har tomonlama yaxshilanishiga yordam beradi. Bunday jihatlarga ish bilan band aholining ma'lumot va kasb-malaka tarkibi, uning tarmoq va

demografik tuzilishi, yuqori ijtimoiy iqtisodiy harakatchanlik, raqobatdoshlik va shu kabilar kiradi.

Ish bilan bandlik masalalarini ko'rib chiqayotganda **mehnat va ish bilan bandlik o'rtasidagi aniq farqni ajrata bilish kerak**. Mehnat - insonning o'ziga xos xususiyatlariga yega bo'lgan faoliyati bo'lib, harakatlarni anglatganligi, kuch-quvvat sarflanishi, natijadorlik, ijtimoiy foydalilik va hokazolar shular jumlasiga kiradi. Mehnat vaqt xususiyatiga yega, u bo'linadi va dam olish bilan almashinib turadi. Mehnat - ishchi kuchini ishlab chiqishda ishlatish jarayonidir. Ish bilan bandlik insonning mehnat qilish munosabati bilan va mehnat sohasidagi yehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq holda kechadigan ijtimoiy rivojlanishning muhim tomonlaridan biridir. Mehnatdan farqli o'laroq, ish bilan bandlikni odamlarning aniq ish joyidagi amaliy faoliyatiga tenglashtirib bo'lmaydi. Ish bilan bandlik mehnatga layoqatli odamlarning ish bilan qanday ta'minlanganligini ko'rsatadi. Boshqacha qilib aytganda, odamni ish bilan band hisoblash uchun u biron-bir jamoaning a'zosi bo'lishi yoki o'z ishini yaratishi kerak.

2.2. Tuman bandlikka ko'maklashish markazlari faoliyatlarining asosiy yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasi "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 6 apreldagi «Aholini bandligini oshirish xamda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PK-616 – sonli Qarori, xamda Vazirlar Maxkamasining 2007 yil 8 maydagi 95-sonli «2007 yil 6 apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PK–616- sonli «Aholi bandligini oshirish , xamda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari faoliyatini takomillashtirish chora–tadbirlari to'g'risida»gi Qarorini amalga oshirish chora tadbirlari to'g'risida» gi Qarori asosida ishlab chiqilgan bo'lib, tuman (shahar) Bandlikka ko'maklashuvchi Markazining vazifalari, funksiyalari, vakolatlari va faoliyatining tashqiliy asoslarini belgilab beradi.

Markaz davlat boshqaruvining tuman (shahar) mehnat, ish bilan bandlik va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organi hisoblanadi hamda o'z faoliyatini davlat

boshqaruvining boshqa mahalliy organlari, jamoat tashkilotlari, korxona va muassasalar bilan hamkorlikda olib boradi.

Markaz tizimiga yirik qishloq (mahalla) fuqarolar yig'inlarida ish bilan ta'minlash va aholini ijtimoiy muhofaza qilish turg'un (stasionar) punktlar kiradi. Zarur bo'lganda vazirlik qarori asosida Markazda vaqtinchalik bir martalik ish bilan ta'minlash Byurosi tashqil etilishi mumkin bo'lib, ularning faoliyati aloxida Nizom bilan belgilanadi.

Markaz Ish bilan ta'minlashga qo'maklashuvchi davlat jamg'armasidan moliyalashtiriladi, xamda belgilangan tartibda mehnat organlari xodimlarining mehnatini rag'batlantirish, xamda moddiy-texnika bazasini mustahkamlash jamgarmasi mablag'laridan foydalanish huqukiga ega.

Markazning asosiy vazifalari qo'yidagilardan iborat:

-Ish bilan band bo'lmagan aholi hisobi metodikasiga muvofiq, ishsizlar tizimli ravishda hisobga olib borilishini, ishga joylashishga muxtojlar, shuningdek, mavjud bo'sh ish o'rinlari to'g'risida ma'lumotlar banki shakllantirilishini ta'minlash;

- ishsizlar, birinchi navbatda yoshlar, xotin-kizlar va aholining boshqa ijtimoiy extiyojmand toifalarini ishga joylashtirishga ko'maklashish;

- aholi bandligining samarali shakllarini rivojlantirish, jumladan kasanachilik mehnatini joriy etish, mustaqil ish bilan bandlik, shu jumladan shaxsiy yordamchi va dexqon xo'jaliklarida qoramol bokish hamda boshqa turdagi ish bilan bandlikni rag'batlantirish;

- ishsizlarni kasbga tayyorlash va qayta tayyorlashni tashqil qilish, ularni ijtimoiy ko'llab-quvvatlash bo'yicha qonun xujjatlarida nazarda tutilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish, hak to'lanadigan jamoat ishlarini kengaytirish;

2.3-jadval

Samarqand viloyatida bandlikka ko'maklashish markazlarida ishsiz bo'lib ro'yxatda turganlarning yoshi to'g'risida ma'lumot (kishi hisobida)

	16-29 yosh		30-50 yosh		50 yoshdan yuqori	
Yillar	Jami	Shundan,	Jami	Shundan,	Jami	Shundan,

		qishloq joylarida		qishloq joylarida		qishloq joylarida
2006	970	819	737	625	233	197
2007	907	773	710	600	220	186
2008	843	714	681	577	211	178
2009	781	659	669	562	202	171
2010	738	627	642	574	196	163

Manba: Samarqand viloyat Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish Bosh boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

- ish beruvchilar tomonidan mehnatga oid qonun xujjatlariga, shuningdek mehnat muhofazasi va shart-sharoitlari sohasidagi normativ huquqiy xujjatlarga rioya etilishini nazorat qilish;

- ish bilan bandlikka ko'maklashish markazlari faoliyati extiyojmand oilalarni ijtimoiy ko'llab-quvvatlash chora-tadbirlarni amalga oshirishda fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga amaliy yordam ko'rsatish, kamxarj oilalarga nafaqalar, xamda moddiy yordam tayinlash va to'lashda o'rnatilgan tartibga rioya etilishi monitoringini amalga oshirishda iborat.

2.3-jadval ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand viloyatida bandlikka ko'maklashish markazlarida ishsiz bo'lib ro'yxatda turganlarning yoshi to'g'risida ma'lumotlarga asosan qishloq joylarda 2006-2010 yillarda 16-29 yoshdagi rasmiy ishsiz fuqarolar 819 kishidan 627 kishiga qisqargan, 30-50 va 50 yoshdan katta bo'lgan rasmiy ishsizlar soni mos ravishda 625 dan 574 kishiga hamda 197 dan 163 kishiga kamaygan.

Markaz yuklatilgan vazifalarni bajarish maksadida kuyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

Band bo'lmagan aholi sonini xisobga olish sohasida:

- tasdiqlangan aholini bandligini aniqlash metodikasi asosida xar chorakda aholi bandligi monitoringini o'tkazadi, tuman (shahar) xududida yashovchi band bo'lmagan aholi sonini aniqlaydi;

- aholi bandligi monitoringi asosida tuman (shahar) xududida mehnat bozoridagi vaziyat xaqida ma'lumot va uning rivojlanishini baxolaydi;

- tuman (shahar) xududida ish bilan ta'minlanishga muxtoj fuqarolar xaqida ma'lumotlarni yig'ib, ularni ahborot bankini yaratadi.

Bo'sh ish o'rinlari xaqida ma'lumotlar bankini yaratish soxasida:

- xududdagi mulkchilik shaklidan va ishlovchilar sonidan qat'iy nazar barcha korxona, tashkilot va muassasalarda mavjud bo'sh ish o'rinlari to'g'risida ma'lumotlar yig'adi va vakant ish o'rinlari xaqida sistemali ma'lumotlar bankini tashqil etadi;

- markazlarda ish bilan band bo'lmagan aholiga xududdagi, shuningdek Respublikaning boshqa xududlarida mavjud bo'sh ish o'rinlari to'g'risida ma'lumotlarni taqdim etadi.

2.4-jadval

Samarqand viloyati qishloq tumanlarida 2010 yilga mo'ljallangan yangi ish o'rinlarini yaratish dasturlarining bajarilishi
(kishi hisobida)

	Tumanlar nomi	Jami yaratilgan ish o'rinlari					
		2009 yil			2010 yil		
		Dastur	Amalda	%	Dastur	Amalda	%
1.	Oqdaryo tumani	3995	4048	101,3	4100	4126	100,6
2.	Bulung'ur tumani	5324	5401	101,4	5400	5410	100,2
3.	Jomboy tumani	4181	4230	101,2	4250	4282	100,8
4.	Ishtixon tumani	5670	5772	101,8	5750	5779	100,5
5.	Kattaqurg'on tumani	5317	5427	102,1	5450	5493	100,8
6.	Qushrabod tumani	3509	3603	102,7	3600	3608	100,2

7.	Narpay tumani	5151	5188	100,7	5250	5280	100,6
8.	Payariq tumani	5995	6092	101,6	6150	6181	100,5
9.	Paxtachi tumani	4440	4500	101,4	4550	4579	100,6
10.	Pastdarg'om tumani	5780	6015	104,1	5920	5958	100,6
11.	Samarqand tumani	7140	7386	103,4	7250	7285	100,5
12.	Nurobod tumani	4176	4217	101,0	4250	4275	100,6
13.	Urgut tumani	9572	9738	101,7	9720	9785	100,7
14.	Tayloq tumani	4282	4346	101,5	4530	4586	101,2
	Jami	74532	75963	102,0	76170	76627	101,0

Manba: Samarqand viloyat Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish Bosh boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Samarqand viloyati qishloq tumanlarida 2010 yilga mo'ljallangan yangi ish o'rinlarini yaratish dasturlarining bajarilishi bo'yicha ma'lumotlarga ko'ra, viloyatda 2009 yilda jami yaratilgan ish o'rinlari dastur bo'yicha 74 532 tani tashkil etib, bu ko'rsatkich haqiqatda 102 %ga bajarilgan. Shuningdek, 2010 yilda mazkur ko'rsatkich 101 %ga o'sgan.

2.5-jadval ma'lumotlariga ko'ra, Samarqand viloyatida ish qidiruvchi fuqarolarni ishga joylashtirish 2007-2010 yillar mobaynida muntazam o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, bu ko'rsatkich mazkur yillar oralig'ida 142,4 %ga oshgan. Shundan, o'quv yurtlarini bitirganlar ichida o'rta maxsus kasb hunar kollejlarini bitirganlarning ish bilan ta'minlanish ko'rsatkichi tahlil etilayotgan yillar ichida eng yuqori ko'rsatkichga, ya'ni 7 barobarga oshgan. Yosh tarkibi bo'yicha esa mazkur davrlar oralig'ida 16-29 yoshgacha bo'lganlar 132,5 %ga, 30 yoshdan 50 yoshgacha bo'lganlar 152,5 %ga, 50 yoshdan yuqori bo'lganlar 128,8 %ga oshgan. Buning asosiy sababi viloyat mehnat bozoridagi demografik jarayonlar bilan izohlanadi.

2.5-jadval

Samarqand viloyatida ish qidiruvchi fuqarolarni ishga joylashtirish (kishi hisobida)

№	Ko'rsatkichlar	2007 y.	2008 y.	2009 y.	2010 y.	2006-2010 y.y.da o'sish, (%)
1	Ishga joylashtirilgan fuqarolar soni	41255	44884	50048	58757	142,4
2	16 yoshdan 29 yoshgacha bo'lganlar	25943	28166	38877	34381	132,5
3	30 yoshdan 50 yoshgacha bo'lganlar	15312	15535	15654	23349	152,5
4	50 yoshdan yuqori	177	334	40	228	128,8

Manba: Samarqand viloyat Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish Bosh boshqarmasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Ish bilan ta'minlashda ko'maklashish sohasida:

- markazga murojaat etuvchilarga ish beruvchilarning ishchilarga qo'yadigan talablari, ishga joylashish imkoniyatlari xaqida maslaxatlar berish;
- markaz ish bilan band bo'lmagan, ro'yxatga olingan aholini, ayniqsa yoshlar, ayollar va ijtimoiy muhofazaga muxtoj aholi qatlamlariga ko'maklashadi;
- qurolli kuchlardan bo'shatilgan fuqarolarga ularning bandlik soxasidagi xuquqi xaqida tushunchalar berish, ularning egallagan kasbi bo'yicha ish bilan ta'minlashda ko'maklashadi;
- jazo muddatini o'tagan, amnistiya tushgan fuqarolarni vakant va kvotalangan ish joylariga joylashtirishda ko'maklashadi;
- ishdan bo'shagan, shu jumlandan korxona tugatilishi yoki bankrotga uchraganligi munosabati bilan ishsiz bo'lgan fuqarolarni ro'yxatga olib, ish bilan ta'minlashda ko'maklashadi;
- aholini ish bilan ta'minlash va ish o'rinlarini barpo etish xududiy dasturlarini ishlab chiqishda qatnashadi va bajarilishi yuzasidan xar chorak yakuni bo'yicha xokimliklarga ma'lumotlar taqdim etib boradi;
- ish bilan bandlikni ta'minlash xududiy dasturi asosida ish o'rinlarini yaratilishini monitoringini tashqil etadi;

- ijtimoiy ximoyaga muxtoj shaxslar uchun eng kam ish o'rinlari yaratilishi bo'yicha xokimliklarga takliflar kiritadi va ushbu ish o'rinlarining ijtimoiy ximoyaga muxtoj va mehnat bozorida teng sharoitlarda raqobatlashishga qodir bo'lmagan aholi toifasi bilan to'ldirilishini nazorat qiladi;

- korxonalar, tashkilotlar va muassasalar va boshqa manfaatdor idoralar ishtirokida bo'sh ish o'rinlari yarmarkalarini o'tkazadi;

- o'rnatilgan tartibda ishsiz maqomi berilgan fuqarolarga haq to'laniladigan jamoat ishlari tashqil etadi.

Aholi bandligini rivojlantirishning samarali shakllari soxasida:

- ish beruvchilarga ularning imkoniyatidan kelib chiqib kasanachilik ishchi o'rinlarini yaratish bo'yicha takliflar beradi, ish beruvchilar orasida bandlik to'g'risida tushuntirish ishlarini olib borib, korxonalarda kasanachilik ish o'rinlarini yaratilishini monitoringi va xisobini olib boradi;

- oilaviy tadbirkorlik subyektlariga bankdan kreditni rasmiylashtirishda maslaxatlar berib, ko'maklashadi;

- xizmat ko'rsatish va servis, kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish soxasida ish joylarini yaratishda ko'maklashadi;

yirik qoramol o'stirish bilan xususiy va dexqon xujaliklarida band bo'lganlarni xisobga oladi, ularga mehnat daftarchasini ochadi va yuritadi;

- korxona bilan shartnoma asosida kasanachilik faoliyati bilan shug'ullanishni xoxlagan murojaat etuvchilarni ro'yxatini olib boradi.

Ishsizlarni kasbga tayyorlash qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish soxasida:

- ishsiz fuqarolarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirishni tashqil etadi;

- ishsiz fuqarolarni kasb xunar kollejlari kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va ularni malakasini oshirish kurslari bilan shartnoma to'zadi;

- ishsiz deb e'tirof etilgan fuqarolarni usto-shogird usulida yakka tartibda kasbga tayyorlaydi;

- ishsizlarga kasbga tayyorlash qayta tayyorlash va malakasini oshirish davrida stipendiya to'laydi;

- o'rta maxsus, kasb-xunar muassasalari bilan kasb-xunar kollejlarni, akademik liseylarni va oliy o'quv yurtlarini bitiruvchilarni ishga joylashganligi monitoringini tashqil etadi;

- ishsizlarga qonunchilik bilan belgilangan tartibdagi ishsizlik nafaqasini va moddiy yordamni tayinlaydi va to'laydi;

- qonun bilan belgilangan tartibda ish xajmi qisqartilishi, texnologiyalar o'zgarishi munosabati bilan ishdan bo'shagan fuqarolarga muddatidan oldin pensiyani rasmiylashtiradi.

Mehnat qonunchiligiga rioya qilish ustidan nazorat qilish soxasida:

- mehnat xaqidagi qonunchilikni, shu jumladan "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuni talablari ijrosi, mehnat muhafazasi meyorlariga rioya qilish ustidan nazorat qiladi;

- korxonalarda mehnat muhofazasi va sharoitlarni takomillashtirish to'g'risida takliflar beradi;

- mehnat sharoitlariga ko'ra ishchi joylarini attestasiya qiladi.

Muxtoj oilalarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash soxasida:

- fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organlariga nafaqa va moddiy yordamga muxtoj kam ta'minlangan oilani aniqlashda ko'maklashadi;

- o'rnatilgan tartibda nafaqa tayinlash va to'lash, kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam ko'rsatishda fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organlarini nazorat qilish va monitoring o'tkazish;

- kam ta'minlangan oilalarga to'lanadigan nafaqa, moddiy yordamni belgilashda yo'l qo'yilgan xato aniqlansa, xokimiyatga fuqarolarni o'z-o'zini boshqarish organi tomonidan qabul qilingan qaror bekor qilish bo'yicha taqlif kiritish.

Yirik qishlok fuqorolar yigini (maxallalar)da aholini ish bilan ta'minlash va ijtimoiy muhofaza qilish stasionar (turg'un) punkti

Yirik qishlok fuqorolar yig'ini (maxallalar)da aholini ish bilan ta'minlash va ijtimoiy muhofaza qilish stasionar punkti O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 6 apreldagi PQ-616-sonli Qaroriga asosan fuqarolarning yashash joyiga va transport qatnovida qulay, yaqin yerda joylashib, fuqarolarga ish bilan ta'minlash va ijtimoiy ximoya masalalarida ko'maklashish maksadida tashqil etiladi.

Stasionar punkt tuman (shahar) Bandlikka ko'maklashish Markazining bo'linmasi bo'lib, yuridik shaxs bo'lmasdan turib faoliyat ko'rsatadi, tuman (shahar) Bandlikka ko'maklashish Markazining buyrug'i asosida tashqil etiladi va yopiladi. Stasionar punkt doimiy asosda ishlovchi inspektor boshqaradi (keyingi matnda – inspektor), u Bandlikka ko'maklashuvchi Markaz direktori buyrug'iga asosan tayinlanadi.

2.3. Qishloqda oqilona ish bilan bandlikni ta'minlashni takomillashtirish yo'llari

Malakali agrar mehnat bozorining shakllanishi aholi bandligining hozirgi zamon shart-sharoitlari va an'analarga o'zaro ta'sir etuvchi va bir-biriga bog'liq umumiy hamda o'ziga xos shart-sharoitlar va omillar ta'siri ostida yuz bermoqda. Ularning ta'sir etishi o'z xarakteri va yo'nalishiga ko'ra farq qiladi.

Malakali agrar mehnat bozori parametrlariga ta'sir etuvchi umumiy omillarning biri shundan iboratki, u ijtimoiy hayotning barcha tomonlarini qamrab olgan - nafaqat uning ijtimoiy-iqtisodiy, balki, xuquqiy, siyosiy, etnik va axloqiy tomonlarini ham qamrab olgan iqtisodiy bazisning tubdan o'zgarishi sharoitida

shakllanmoqda. Ayniqsa, bunga ishlab chiqarish sur'atlarining sustlashuvi, ommaviy tus olgan xo'jaliklarning to'lovga qobiliyatsizligi, ijtimoiy-iqtisodiy tomondan oqlanmagan mehnat faoliyati ko'rsatayotgan aholi o'rtasidagi daromad darajasining nomutanosibliklari ta'sir etmoqda.

Iqtisodiyot rivojlanishining sekinlashish sabablaridan biri nafaqat ishchi kuchiga bo'lgan talabning qisqarishi, ishsizlikning paydo bo'lishi, aniq maqsadga yo'naltirilgan davlat investisiyasi hisobiga bu talabni faollashtirish imkoniyatlarining torayishi, balki u qadar mukammal bo'lmasa-da, ilgari mavjud ijobiy ta'sir ko'rsatgan samarali mehnat faoliyati ko'rsatish, kasb egallash va malaka oshirishga bo'lgan ishtiyoq tizimining buzilganligidadir. Hozirgi paytda rag'batlantirish tizimi aholini murakkab, malakali mehnat sohasida faoliyat ko'rsatishlari mos ravishda yuqori daromad olishni ta'minlaydigan ishlab chiqarish faoliyatlari ko'rsatishiga emas, balki, minimal ma'lumot va malakaga ega bo'lgan holda bir zumda katta daromadga erishish imkoniyatini tug'diradigan faoliyat turlariga yo'naltirilmoqda. Haqiqiy bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan mehnatni rag'batlantirish tizimi hozircha amalda sezilmayapti.

Bu jarayonlarning ochiq-oydin natijasi aholini kasbga yo'naltirish ko'rsatkichlaridan aksiga, ya'ni davlatga soliq to'lashdan bo'yin tovlaydigan yuqori daromadli savdo-vositachilik faoliyatlariga tomon yo'naltirilganligidir. Qishloq aholisining ko'pchiligi, ayniqsa yoshlar kasb o'rganish yoki malakasini oshirish o'rniga yuqori malaka va bilim talab etmaydigan savdo-vositachilik faoliyatlariga o'zlarini urib ketmoqdalar.

Bundan tashqari, mazkur bozor shakllanishida o'ziga xoslikning boshqa tomoni shundaki, qishloqda samarali iqtisodiy o'sishning dastlabki bozor sharoitlari muvaffaqiyatli shakllanishi uchun asos bo'la oladigan mehnat bozorining shakllanishi sust bo'lmoqda. O'z-o'zidan ma'lumki oqilona foydalanilmagan, ishlab chiqarish omillaridan biri sifatida namoyon bo'lgan, uning sotuvchisi "yakkahokimligini" hamda past saviyada mehnat intizomini yuzaga keltirgan ishchi kuchi taxchilligining tugatilishi qishloq mehnat bozori belgilarining paydo bo'layotganligidan dalolat beradi (To'g'ri, shuni ta'kidlab

o'tish kerakki, ko'p hollarda bu taqchillik ishchi kuchidan samarali foydalanishga bo'lgan rag'batlantirishning tugatilishi bilan aloqador holda sun'iy ravishda yuzaga keltirilgan edi).

Agar qishloqda bozor munosabatlarining shakllanishi shu darajada davom etib ketaversa, taxmin qilish mumkinki, xo'jaliklarda yuzaga kelayotgan ortiqcha miqdordagi xodimlar ishsizlar armiyasini tobora kengaytiraveradi. Ortiqcha miqdorda deganda, albatta oqilona xo'jalik yuritish mezonlarini hisobga olmoqdamiz. Natijada, har tomonlama qulay ish joyi uchun ishlovchilar o'rtasida raqobat rivojlanadi. Deyarli hozirdan tarmoqlar, korxonalar va mintaqalar orasida ishchi kuchini taqsimlashda ish haqi darajasidagi farqlarning roli anchagina sezilib qoldi. Ammo bu ko'rsatkichlar hozirgi vaqtda anchagina zaif namoyon bo'moqda.

Albatta, iqtisodiy bazisning rivojlanishi xususida yuqorida keltirilgan misollar iqtisodiyotimiz rivojlanishida siljish bo'lmayapti degan fikrni bermaydi. Bu kabi holatlar rejali iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o'tayotgan ko'pgina davlatlarga xosdir va albatta, bu o'tkinchi holdir.

Malakali agrar mehnat bozori shakllanish jarayonining xususiyatlaridan yana biri – qishloq joylarida uning vujudga kelish sur'ati bozor munosabatlarining bir qator boshqa elementlarini yuzaga kelishi sur'atidan nisbatan o'zib ketayotganligidir. Bularga misol qilib, qishloq joylarida pullik xizmat ko'rsatish, qimmatbaho qog'ozlar va ayniqsa uy-joy bozorini rivojlantirishdagi qoloqlikni ko'rsatish mumkin.

Uy-joylarning aholi o'rtasida oldi-sotdi imkoniyatlarini chegaralanganligi ishlovchilarning hududiy joy o'zgarishlariga barham beradi. Bu esa o'z navbatida aholining migrasiya harakatlarini sekinlashtiradi hamda yaqin vaqtlar ichida bandlik muammolarini hal etishni anchagina qiyinlashtiradi, chunki Qashqadaryo viloyati qishloq joylarida aholi hudud bo'yicha bir tekis joylashmagan. Aholisi zich joylashgan nohiyalarning mehnatkashlari ma'muriy-buyruqbozlik tizimi davrida cho'l zonalarini o'zlashtirishga majburiy safarbar etilganlardir. Shuning uchun aholi migrasiyasi ham buyruqbozlik asosida amalga oshiriladi edi. Aholi migrasiyasi har qanday tashqi ta'sirlarsiz erkin sur'atda amalga oshirilsa, uning

samarasi yuqori bo'ladi. Buning uchun kam o'zlashtirilgan, ishchi kuchi yetishmaydigan tumanlarga ko'chib ketishni istaganlar uchun yashash, ishlab chiqarish faoliyati ko'rsatishi uchun esa har xil sharoitlar yaratilishi kerak.

Yuqorida qayd etilganlardan tashqari respublikadagi malakali agrar mehnat bozori shakllanishining bir qator o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud.

Birinchisi – mavjud qishloq xo'jaligidagi kadrlar malakasining yuqori emasligidir. Xo'jaliklarda bozor munosabatlarini joriy etila borishi bilan bu kamchilik ayniqsa yaqqol ko'rinib qoldi. Xo'jaliklarda faoliyat ko'rsatayotgan kadrlarning deyarli 80 foizi sobiq ittifoq davridagi “eski maktab” bitiruvchilaridan iborat. Ularning yangi xo'jalik yuritishga o'tishlari juda qiyinchilik bilan kechmoqda, ega bo'lgan malaka va tarjibalari agrobiznes sohasida taraqqiy etgan bozor munosabatlariga o'tishda sezilarli ta'sir o'tkaza olmaydi. Muammoning yana bir murakkab tarafi shundaki, shu paytga qadar samarali tadbirkorlikni yo'lga qo'yishga imkoniyati bo'lgan na bir kadrlarga uzluksiz ta'lim berish hamda malakasini oshirish tizimi va na bir bunday tizimning konsepsiyasi mavjud edi. Va nihoyat bu muammo ham uzil-kesil o'z yechimini topdi. Prezidentimiz boshchiligida O'zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ishlab chiqildi va amalga oshirilmoqda.

Ikkinchisi – qishloq joylaridagi malakasiz ishchilarning asosiy qismini mehnatga layoqatli yoshdan kichik bo'lgan o'smirlar hamda 19 yoshgacha bo'lgan yigit-qizlar tashkil etadi. Ularning soni respublikamiz bo'yicha 2010 yilda 1706,1 ming kishidan iborat bo'lgan, bu esa umumiy qishloq aholisining 11,1 %ni tashkil etadi. Bu yerda yana bir ko'rsatkich mavjudki, uni eslatib o'tish ayni muddaodir. Ya'ni, gap har mingta mehnatga yaroqli mehnat resursiga to'g'ri keladigan yigit-qizlar va mehnatga yaroqli bo'lganlardan katta yoshdagilar nisbati haqida. Respublikamiz bo'yicha bu ko'rsatkich 1158 kishini tashkil etsa, Samarqand viloyatida esa 1309 kishini tashkil etadi, ya'ni bu ko'rsatkich bo'yicha viloyat respublikamizda barcha viloyatlardan o'zib ketgan.

Uchinchisi - qishloq joylarida malakali kadrlar tayyorlash uchun bozor munosabatlariga xos xo'jalik yuritishga layoqatli kadrlar tayyorlovchi o'quv

maskanlarining yetarli emasligi, mavjudlarining esa tor ixtisosli, ommaviy kasbdagi mutaxassislar tayyorlash bilan band ekanligidir. Malakali mehnat bozorini, eng avvalo qishloq joylarida malakali mehnat bozorini shakllantirishning hududiy xususiyatlarini hisobga olgan holda hunar-texnika ta'limini qayta tashkil etishga kirishildi. Ammo mavjud kasbga o'qitish tizimi bozor iqtisodiyoti munosabatlari sharoitida normal faoliyat ko'rsatish uchun yo'naltirilgan universal, zamon talabiga javob beradigan zamonaviy agrar xodimlar hamda agrar ishchi kuchlari yetishtirishga tayyor emas. Kasb-hunar texnika o'quv yurtlari hali ham ommaviy kasbdagi, tor ixtisosli malakasi hozirgi zamon talablariga javob bermaydigan kadrlar yetishtirishdan voz kechgani yo'q. Hududlar va tarmoqlar bo'yicha malakali kadrlar tayyorlashning oqilona talab va taklifini o'rganish sohasida istiqbolni tadqiq etish ishlari olib borilmayapti.

Mehnat bozori bozor munosabatlarining ajralmas qismi sifatida qachongina tovar ishlab chiqarishi va muomalasi umumiy va ustuvor shaklda bo'lsagina vujudga keladi va rivojlanadi. Bu jarayonning zaruriy sharti ishchi kuchining tovarga aylanishi hisoblanadi. Ishchi kuchi, ya'ni ishlovchi qachonki, huquqiy jihatdan erkin shaxs hisoblansa va ishlab chiqarish vositalari hamda hayot kechirish vositalaridan holi bo'lsagina tovarga aylanadi. Shaxsning fuqarolik erkinligi mehnat faoliyatini amalga oshirish sohasini, uni qo'llash va ish haqi shartlarini erkin tanlash huquqini ishlovchiga rasman biriktirib qo'yadi. Erkin subyekt sifatida u shaxsiy mulkiga va o'zining ishchi kuchiga bo'lgan huquqiga egadir. "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonunida ta'kidlanganidek, "O'zbekiston Respublikasi fuqarolari unumli va ijodiy mehnatga bo'lgan o'z qobiliyatlarini mutlaqo o'zlari tasarruf etish va qonunchilikda ta'qiqlanmagan har qanday faoliyatni amalga oshirish huquqiga egadirlar. Har qanday mehnatga ma'muriy majburlash yo'l qo'yilmaydi... . Kishilarning o'z hohishlariga ko'ra mehnat faoliyati bilan band bo'lmasligi ularni javobgarlikka tortilishlari uchun asos bo'la olmaydi". Erkin va ixtiyoriy mehnat - respublikamiz bo'yicha qishloq mehnat bozorining shakllanishi va shu bilan birga

malakali agrar ishchi kuchi borasida bozor munosabatlarini vujudga kelishining asosiy shartidir.

Malakali agrar mehnat bozori shakllanishining asosiy iqtisodiy sharti bo'lib qishloq malakali ishchisining o'zini ishchi kuchiga bo'lgan xususiy mulkchiligi hisoblanadi. Bu yerda shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu subyektlarning o'zaro munosabat almashishiga ishtirok etishlariga ularning individual ehtiyojlari natijasida yuzaga kelgan shaxsiy manfaatlari turtki beradi. Bu esa o'z navbatida qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini takror ishlab chiqarishga bo'lgan ijtimoiy zaruriy ehtiyojini ifoda qiladi.

Malakali agrar mehnat bozorining vujudga kelishi ishchi kuchi va ish joyiga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi oqilona mutanosiblikni o'rnatishda o'zaro raqobatga tayyor erkin va teng huquqli ikki hamkorning o'zaro munosabatlarga kirishishini ko'zda tutadi. Malakali qishloq ishchisi va uni yollashni istagan tadbirkor bu bozorda bir-birlariga qarama-qarshi turadilar va shu darajada ular bir-birlariga bog'liq va bir-birlariga muhtojdirlar. Ularning o'zaro muhtojligi shaxsiy erkinlik va iqtisodiy zarurat nuqtai-nazaridan kelib chiqadi.

Malakali agrar mehnat bozori shakllanishining hal qiluvchi iqtisodiy shartlaridan yana biri malakali ishchi kuchiga talab bilan uning taklifi o'rtasidagi o'zaro muvozanatni ta'minlash hisoblanadi. Ammo hozirgi kunda bunday muvozanat saqlanmayapti, ya'ni muvozanatning buzilish hollari mavjuddir. Buning asosiy sababi - malakali, bozor munosabatlari sharoitida aktiv faoliyat ko'rsata oladigan ishchi kuchining yetishmasligi va qishloq xo'jaligi tarmoqlarida bunday malakali ishchi kuchiga katta ehtiyoj sezgan ish joylarining ko'pligidir. Bundan tashqari O'zbekiston Respublikasining "Qishloqlar ijtimoiy infrastrukturasi rivojlanishini davlat dasturi" natijasida yuzaga keladigan qayta ishlash, agroservis, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ayirboshlash va sotish, qishloq mashinasozligi va qishloq qurilishi, aholiga pullik xizmat ko'rsatish tarmoq va sohalarning vujudga kelishi bilan u yerdagi ish joylarining malakali qishloq ishchilariga bo'lgan ehtiyoji yanada oshadi.

Qishloqda hozirgi kun talabiga javob beradigan malakali ishchi kuchini tayyorlash va qayta tayyorlashning samarali chora-tadbirlari, avvalo hunar-texnika va maxsus hunar-texnika o'quv yurtlarining o'quv-texnikaviy bazasini tubdan qayta qurish va ta'lim berishning yangi tizimlarini joriy etish, kadrlar tayyorlash va malakasini oshirishni bevosita ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish korxonalari va firmalarida joriy etish, tuman mehnat birjalari qoshidagi yangi kasblarga tayyorlash va qayta tayyorlash kurslari saviyasini yanada oshirish va boshqalar hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda malakali agrar mehnat bozoridagi malakali ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklifning yangi tavsifini belgilovchi muhim iqtisodiy shart-sharoit iqtisodiyotning agrosanoat sektoridagi tarkibiy o'zgarishlar hisoblanadi. Bozor munosabatlari rivojlanishining hozirgi bosqichi va Ilmiy-texnika taraqqiyoti Agrosanoat kompleksining qayta ishlash sanoatida va xizmat ko'rsatish sohasida yangi ish joylarining vujudga kelishi va qishloq joylarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini sifat jihatdan o'zgarishini ko'zda tutadi.

Bunday sharoitda bir tomondan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida konsentraciyasi oz bo'lgan ishchi kuchi va professional malaka munosabatlarida qorishiq bo'lgan, qishloq ijtimoiy-ishlab chiqarish infrastrukturasi tarmoqlari va ilmiy izlanishlarga tayangan agrosanoat ishlab chiqarishini qamrab olgan qishloq mehnat bozorida yangi turdagi segmentlash paydo bo'lmoqda, ikkinchi tomondan esa iqtisodiyotning an'anaviy sektoridagi bozor vujudga kelmoqda va jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda.

Malakali agrar mehnat bozori oqilona kon'yunkturasi shakllanishining ijtimoiy sharoitlaridan biri – yollanib ishlovchilar va ish beruvchilarning sifat ko'rsatkichlarini oshirish hisoblanadi. Agrosanoat ishlab chiqarishi va xizmat ko'rsatish sohasi ko'lamining kengayishi natijasida va ularni modernizatsiyalash, o'z vaqtida moddiy-texnika va ilmiy axborotlar bilan ta'minlash qishloq ishchi xodimlaridan maxsus tayyorgarlik, ular tomonidan yangi zamonaviy kasblarni (universal ishchi va xizmatchi, qishloq xo'jaligi tadbirkori, agromenejer, kadrlar bo'yicha marketolog va boshqalar) o'zlashtirishlarini talab etadi. Hozirgi vaqtda

qayerga nazar solmaylik, malakali ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasida nomuvofiqlik mavjud ekanligini guvohi bo'lamiz.

Xo'jalik yuritishning ko'p ukladlilik shakli, iqtisodiyotni boshqarish tizimining tashkil etilishi, aholi turmush darajasini demokratizasiyalash, mustaqil iqtisodiy mintaqa barpo bo'lishining rivojlanishi natijasida malakali agrar mehnat bozorining kon'yunkturasi, chegarasi, masshtabi va sifatiga har tomonlama ta'sir etuvchi yangi omillar shakllanadi. Ulardan bir qanchasini ko'rib chiqamiz.

Malakali agrar ishchi kuchi taklifining oshishini ko'zda tutadigan omillarga, ishlab chiqarishda texnik qayta jihozlashni amalga oshirish, uskunalarni rekonstruksiya va modernizasiya qilish, aholi sog'ligiga ta'sir etadigan ekologik zararli va havfli hisoblangan bir qator ishlab chiqarish birliklarini qisqartirish, suv va moliyaviy resurslarning chegaralanganligi bilan bog'liq yangi yerlar ochishni qisqartirish, mehnat resurslari sonining mavjud ish joylari va tashkil etilayotgan yangi ish joylariga nisbatan jadal sur'atlar bilan o'sishi hamda qishloq xo'jaligi va boshqa korxona, tashkilotlardan ishlovchilarni ishdan bo'shatish jarayonining faollashuvi, bozor munosabatlari shartlariga to'la javob beradigan hamda zamonaviy o'qitish uslubiyat va jihozlari, yuqori saviyadagi o'qituvchi kadrlar bilan to'liq ta'minlangan kasb-hunar o'quv yurtlarining normal faoliyat ko'rsatishi va boshqalar kiradi.

Ayni vaqtda ish joyiga bo'lgan talabning va malakali agrar ishchi kuchi taklifining pasayishiga ta'sir etadigan omillar paydo bo'lmoqda va faoliyatini amalda boshlab yubordi. Ijara, dehqon, xo'jalik yuritishning jamoa-shirkat shakli, hissadorlik va qo'shma korxonalar, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish hamda xususiy korxonalarning tashkil etilishi malakali qishloq kadrlarini bir joydagi ishlab chiqarishga ushlab qolishning, qishloq ishlovchilarining muomala sohasidagi harakatchanligi va shu bilan birga ish joyiga bo'lgan talabning pasayishini muhim sharti bo'lib bormoqda.

Malakali agrar mehnat bozorining sifat jihatidan yomonlashuviga quyidagi omillar, ya'ni iqtisodiyotni boshqarish xo'jalik mexanizmining yaxshi takomillashmaganligi, mehnat resurslari malaka darajasining past ekanligi, o'quv

yurtlari faoliyatining samarasizligi, aholining past darajadagi harakatchanligi, ishchi kuchi eksportining sustligi va boshqalar ta'sir etadi.

Ijtimoiy bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida malakali agrar mehnat bozori bir qator **tamoyillarga** asoslangan holda shakllanadi. Ularga quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- **malakali ishchi kuchining erkin taklif etilishi**, bu esa o'z navbatida kengaytirilgan agrosanoat takror ishlab chiqarishida va xizmat ko'rsatishda mehnatga yaroqli va ma'lum darajada malakaga ega bo'lgan qishloq aholisining bandlik va band bo'lmaslik o'rtasida erkin tanlovi hamda, mehnat qonunchiligida ta'qiqlanmagan va har bir ishlovchining shaxsiy va umumiy manfaatini hisobga oladigan kasb va faoliyat turini erkin tanlashi sharti mavjudligini bildiradi;

- **ish beruvchining malakali ishchi kuchiga mustaqil talabi.**

Bozor iqtisodiyoti barcha ish beruvchilar tomonidan bandlikni kafolatlash, mehnat sharoiti va uning haqi sohasida qishloq fuqarolari manfaatlarini himoya qilish, mehnat qonunchiligi normalarini saqlagan va respublika Konstitusiyasiga muntazam rioya qilgan holda malakali qishloq ishlovchilarini erkin yollash va ishdan bo'shatish imkoniyatini yaratadi;

- **malakali ishchi kuchiga bo'lgan talab va taklif o'rtasidagi erkin va o'zaro manfaatli raqobat.** Bunday sharoitda ish beruvchilar ishchi kuchiga past bahodagi ish joyi berishga intiladilar. O'z navbatida malakali agrar ishchi kuchi o'zining mehnatga bo'lgan qobiliyatini uning shaxsiy va ijtimoiy ehtiyojini to'liq qondiradigan bahoda sotishni hohlaydi. Bunday hollarda paydo bo'lgan o'zaro raqobat ikki tomonni shaxsiy, ijtimoiy-psixologik, iqtisodiy-ishlab chiqarish manfaatlarini hisobga oladigan mehnat shartnomasi asosida qishloq mehnat birjalari va boshqa muqobil bandlik xizmatlari tomonidan tartibga solinadi;

- **ish haqining va O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi tomonidan o'rnatilgan "hayot kechirishning eng oz darajasidan kam bo'lmagan" moddasiga rioya qilgan holda boshqa mehnat daromadlarining erkin harakati.** Qishloq aholisi tomonidan olingan yuqori darajadagi daromadning

tartibga solinishi faqat progressiv shkalaga asoslangan oqilona soliq tizimi orqali amalga oshirilishi lozim.

Bundan tashqari malakali agrar mehnat bozori shakllanishini cheklovchilari ham mavjuddir: kadrlar tayyorlash to'lov xarajatlarining oshishi; malakali qishloq ishlovchilari mehnat natijalarini ta'minlash va tovar taqchilligiga ko'paytirilgan iste'mol buyumlarining qimmatlashuvi. Qishloq ishlovchilari oxirgi mehnat natijalarining arzonlashuvi qishloqda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyalashtirishga to'sqinlik qiluvchi kuchli iqtisodiy richag hisoblanadi, busiz bozor iqtisodiyotining asosiy faoliyat ko'rsatuvchi kuchlari - malakali agrar mehnat bozorida malakali ishchi kuchini xaridorlari - tadbirkorlar paydo bo'lmaydi.

Malakali agrar mehnat bozori shakllanishining muhim to'sqinliklaridan biri – tadbirkorlikka bo'lgan malakaning yetishmasligi, tajriba, ko'nikma va zaruriy qobiliyatlarning yo'qligi hisoblanadi. Zamonaviy qishloq tadbirkori biznes, marketing, menejment, bank va agrotexnologiya asoslarini bilishi, agrosanoat mehnatining hal qiluvchi rolini tushunishi va uni boshqa barcha tovarlardan yuqori baholashi shart.

XULOSA

Malakaviy bitiruv ishi yuzasidan o'tkazilgan tadqiqotlar yuzasidan quyidagi xulosa va takliflar keltirildi:

1. Mehnat insonning aqliy-fiziologik faoliyati bo'lib, unga to'g'ri keladigan ish bu jarayonning obyektiv natijasi hisoblanadi. Biror mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan mehnat va ish miqdorini bir xil o'lchovda, ya'ni kilogrammometrda aniqlanganda ishning miqdori mehnat sarfining bir qisminigina yoki aniqroq qilib aytganda 20-30%, ayrim hollarda yesa undan ham ancha kam miqdorini tashkil yetishi mumkin. Bajarilgan ishning miqdorini, jamiyat a'zolari

tomonidan mehnatning sarflangan miqdoriga tenglashtirish yoki bir xil o'lvchovda o'lvchash ham noto'g'ri o'ladi.

2. Mehnat bozori iqtisodiy faol aholining ish bilan bandligini, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohasiga jalb yetilishini ta'minlaydi. U xodimning o'zi uchun yanada mosroq ish joyiga o'tishini yengillashtiradi. Mehnat bozori orqali korxonalar zarur miqdorda va talab qilingan sifatga yega ishchi bilan ta'minlanadi. Mehnat bozori qanday kadrlar, mutaxassislar, kasblarga talab borligini, ulardan qandaylari ortiqchaligini ko'rsatadi. Bu ko'pgina mamlakatlar uchun dolzarb muammodir. Uning hal yetilishi jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotini ta'minlashga qodir bo'lgan samarali iqtisodiyotning yaratilishini anglatadi.

3. Ish bilan bandlik sohasidagi vaziyatning o'ziga xos xususiyati quyidagilardir:

- noishlab chiqarish sohasidagi bandlikning o'ta past darajasi (ishlovchilarning aksariyat ko'pchilik qismi moddiy ishlab chiqarish sohasida mehnat qiladi);

- kishloq xo'jaligi va sanoatda ish bilan bandlik darajasining nisbatan yuqoriligi.

4. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2006-2010 yillar davomida Samarqand viloyatining qishloq aholisi soni 108,2 %ga ko'paygan. Bu davrlar mobaynida mehnat resurslari 113,8 %ga oshgan. 2006-2010 yillar mobaynida yaratilayotgan yangi va qo'shimcha ish o'rinlarining ortib borishi natijasida ish bilan band bo'lganlar hissasining bu davrlarda 109,9 %ga o'sishiga erishilgan. Shundan iqtisodiyotning rasmiy sektorida band bo'lganlar hissasi 140,0 %ga o'sgan bo'lsa, iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlar hissasi 77,2 %ni tashkil etgan.

5. Markaz yuklatilgan vazifalarni bajarish maksadida quyidagi funksiyalarni amalga oshiradi:

Band bo'lmagan aholi sonini xisobga olish soxasida:

- tasdiqlangan aholini bandligini aniqlash metodikasi asosida xar chorakda aholi bandligi monitoringini o'tkazadi, tuman (shahar) xududida yashovchi band bo'lmagan aholi sonini aniqlaydi;

- aholi bandligi monitoringi asosida tuman (shahar) xududida mehnat bozoridagi vaziyat xaqida ma'lumot va uning rivojlanishini baxolaydi;

- tuman (shahar) xududida ish bilan ta'minlanishga muxtoj fuqarolar xaqida ma'lumotlarni yig'ib, ularni ahborot bankini yaratadi.

6. Samarqand viloyatida ish qidiruvchi fuqarolarni ishga joylashtirish 2007-2010 yillar mobaynida muntazam o'sish tendensiyasiga ega bo'lib, bu ko'rsatkich mazkur yillar oralig'ida 142,4 %ga oshgan. Shundan, o'quv yurtlarini bitirganlar ichida o'rta maxsus kasb hunar kollejlarni bitirganlarning ish bilan ta'minlanish ko'rsatkichi tahlil etilayotgan yillar ichida eng yuqori ko'rsatkichga, ya'ni 7 barobarga oshgan. Yosh tarkibi bo'yicha esa mazkur davrlar oralig'ida 16-29 yoshgacha bo'lganlar 132,5 %ga, 30 yoshdan 50 yoshgacha bo'lganlar 152,5 %ga, 50 yoshdan yuqori bo'lganlar 128,8 %ga oshgan. Buning asosiy sababi viloyat mehnat bozoridagi demografik jarayonlar bilan izohlanadi.

7. Malakali agrar mehnat bozori parametrlariga ta'sir etuvchi umumiy omillarning biri shundan iboratki, u ijtimoiy hayotning barcha tomonlarini qamrab olgan - nafaqat uning ijtimoiy-iqtisodiy, balki, xuquqiy, siyosiy, etnik va axloqiy tomonlarini ham qamrab olgan iqtisodiy bazisning tubdan o'zgarishi sharoitida shakllanmoqda. Ayniqsa, bunga ishlab chiqarish sur'atlarining sustlashuvi, ommaviy tus olgan xo'jaliklarning to'lovga qobiliyatsizligi, ijtimoiy-iqtisodiy tomondan oqlanmagan mehnat faoliyati ko'rsatayotgan aholi o'rtasidagi daromad darajasining nomutanosibliklari ta'sir etmoqda.

8. Malakali agrar mehnat bozori shakllanishining asosiy iqtisodiy sharti bo'lib qishloq malakali ishchisining o'zini ishchi kuchiga bo'lgan xususiy mulkchiligi hisoblanadi. Bu yerda shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu subyektlarning o'zaro munosabat almashishiga ishtirok etishlariga ularning individual ehtiyojlari natijasida yuzaga kelgan shaxsiy manfaatlari turtki beradi. Bu esa o'z navbatida qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy hayotini takror ishlab chiqarishga bo'lgan ijtimoiy zaruriy ehtiyojini ifoda qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, Prezident Farmonlari va Qarorlari, Vazirlar Mahkamasi Qarorlari

1.O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

- 1.1. O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi. – T.: “O'zbekiston”, 2009
- 1.2. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. – T.: “Iqtisodiyot huquq dunyosi”, 2010.

1.3. O'zbekiston Respublikasining "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahrir). –T.: Adolat, 1998.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari va qarorlari

2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori "Barkamol avlod yili" Davlat dasturi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2010 y., 5-son.

2.2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 22.01.2009 yildagi 1045-sonli "Inqirozga qarshi dastur va boshqa qo'shimcha choralar to'g'risida"gi Qarori. "Xalq so'zi" gazetasi, 2009 yil 23 yanvar.

2.3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida. 2009 yil 20 yanvar, PQ-1041-son.

3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

3.1. Ishga joylashishga muxtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisobga olish metodikasini takomillashtirish to'g'risida. 24.05.2007 yil. №106. Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilishga oid me'yoriy va uslubiy hujjatlar to'plami. T.: "Mehnat", 2007 yil, 72-bet.

3.2. O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining tashkiliy tuzilmasini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Nizomi. "Xalq so'zi" gazetasi, 11.01.2010 yil.

3.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 9 apreldagi 104-sonli Qarori. "O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami", 2009 yil 15son,

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma'ruzalari

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1.1. I.A.Karimov. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: "O'zbekiston", 2009.

1.2. I.A.Karimov. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: O'zbekiston, 2009.

1.3. I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat–yengilmas kuch.– T.: “Ma'naviyat”, 2008.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ma'ruzalari

2.1. I.A.Karimov. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Prezident Islom Karimovning 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga muljallangan eng muhim ustvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. // O'zbekiston ovozi. 2011 yil 22 yanvar soni.

2.2. Mamlakatimizni modernizasiya qilish va kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish – ustuvor maqsadimizdir. – Prezident Islom Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi // Xalq so'zi, 2010 yil 28 yanvar, №19 (4934).

2.3. I.A.Karimov. O'zbekiston Konstitusiyasi – biz uchun demokratik taraqqiyot yo'lida va fuqarolik jamiyatini barpo etishda mustahkam poydevordir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi qabul qilinganini 17 yilligiga bag'ishlangan marosimdagi ma'ruzasi. “Xalq so'zi”, 2009 yil 6 dekabr, № 237 (4900).

III. Asosiy adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasida chop etilgan

1.1. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti. Darslik. T.: “Mehnat” - 2009.

1.2. Abdurahmonov Q.X., Xolmo'minov Sh.R., Zokirova N.Q. Personalni boshqarish. Darslik. – T.: “O'qituvchi” NMIU, 2008.

1.3. Xolmo'minov Sh.R. Mehnat bozori iqtisodiyoti (o'quv qo'llanma) – T: TDIU, 2004.

1.4. Abdurahmonov Q.X., Xolmo'minov Sh.R. Mehnat iqtisodiyoti va sosiologiyasi (o'quv qo'llanma) – T.: TDIU, 2004.

1.5. Рынок труда: Учебное пособие./Под общ.ред. Abduraxmonova K.X., Odegova Yu.G. – T.: TFREA, 2009.

1.6. Narziqulov N.R., I.A.Boqiyeva, Murtozayev B.Ch. Inson resurslari iqtisodiyoti (o'quv qo'llanma) – T.: TDIU, 2005.

1.7. O'zbekiston iqtisodiyotining raqobatbardoshligini oshirish muammolari: nazariya va amaliyot// S.S.G'ulomov tahriri ostida. – Toshkent: Konsauditinformat-Nashr, 2006.

1.8. R.A.Ubaydullayeva, M.G'aniyeva, O'.Qayumov. Jamoatchilik fikrini o'rganish va tahlil etish uslubiyati. – T.: 2006.

2. Rossiyada chop etilgan

2.1. Ekonomika i sosiologiya truda. Uchebnik. / Pod. red. A.Ya. Kibanova. – M.: INFRA-M, 2010.

2.2. Volgin N.A. Ekonomika truda: (sotsialno-trudovyye otnosheniya) / Pod red. N.L. Volgina, Yu.D. Odegova. -M.: «EKZAMEN», 2009

2.3. Kyazimov K.G. Рынок труда и занятость населения: Учеб. пособ.– M.: «Perspektiva», 2005.

2.4. Mumladze R.G. Ekonomika i sosiologiya truda: uchebnik / pod obщ red R.G. Mumladze. – 2-ye izd., ster. - M.: KNORUS, 2007.

2.5. N.A. Volgina. — 3-ye izd., pererab. i dop. — M: «Ekzamen», 2007.

2.6. Odegov Yu.G.i dr. Ekonomika truda: Uchebnik. V 2 t. T. 1. – M.: «Alfa-Press», 2007.

2.7. Odegov Yu.G. i dr. Ekonomika truda: Uchebnik. V 2 t. T. 2. – M.: «Alfa-Press», 2007.

2.8. Rinok truda: uchebnik / pod red. prof. B.C. Bulanova i prof. Rinok truda: uchebnik / pod red. B.C. Bulanova i N.A. Volgina. — 3-ye izd., pererab. i dop. — M: «Ekzamen», 2007

2.9. Ekonomika i sosiologiya truda: uchebnik./Pod. Red. Prof. A.Ya. Kibanova. –M.: INFRA-M, 2007

2.10. Adamchuk V.V. Ekonomika i sosiologiya truda / V.V. Adamchuk, O.V. Romashov, M.Ye.Sorokina- M: YuNITI, 2001.

2.11. Keyns Dj. M. Obщaya teoriya zanyatosti, proSENTa i deneg. Izbr proizvedeniya. –M.: Ekonomika, 1993.

- 2.12. Samuelson P. *Ekonomika*. T.I. – M.: NPO Algon, 1992.
- 2.13. Erenberg. R.D., Smit R.S. *Sovremennaya ekonomika truda. Teoriya i gosudarstvennaya politika: Per. s angl.* - M: Izd-vo MGU, 1996.
- 2.14. Makkonell K., Bryu S. *Ekonomiks: Printsipy, problemy i politika*. T. 2. – M.: Progress, 1992.
- 2.15. Marshall A. *Prinsipy politicheskoy ekonomii*. – M.: Progress, 1983.
- 2.16. Smit A. *Issledovaniye o prirode i prichinax bogatstva narodov*. -M.: Nauka, 1993.
- 2.17. Rikardo D. *Nachala politicheskoy ekonomii i nalogovogo oblojeniya* // Soch T 1. Petrozavodsk Petrokom, 1993,

IV. Qo'shimcha adabiyotlar

1. Darslik va o'quv qo'llanmalar

- 1.1. Shodmonov Sh.Sh., G'ofurov U. *Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik*. – T.: “Iqtisod-moliya”, 2010.
- 1.2. Abdurahmonov Q.X., V.Imomov. *O'zbekistonda mehnat potensialidan samarali foydalanish va uni boshqarish*. – T.: “Akademiya”, 2008.
- 1.3. Abulqosimov X.P., Minavarova G.T., Karimova D.A. *O'zbekistonda kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish yo'llari*. – T.: Iqtisodiyot-moliya, 2007.
- 1.4. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O'rmonov N. *Iqtisodiy ta'lumotlar tarixi*. – T.: “O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti”, 2005
- 1.5. Xolmo'minov Sh.R., Xomitov K.Z. *Malakali agrar mehnat bozorining shakllanishi*. – T.: “Fan”, 2003.

V. Davriy nashrlar, statistik to'plamlar va hisobotlar

- 5.1. “Xalq so'zi” gazetasi 2008-2010 yil sonlari.
- 5.2. “Bozor, pul, kredit” jurnali 2008-2010 yil sonlari.
- 5.3. O'zbekiston iqtisodiyoti jurnali 2008-2010 yil sonlari.
- 5.4. “Iqtisodiyot va ta'lim” jurnali 2008-2010 yil sonlari.

5.5. O'zbekiston iqtisodiyoti. Axborot va tahliliy sharh. 2008-2009 yil sonlari.

VI. Internet saytlari

1. [http: //www.prezident.uz](http://www.prezident.uz) – O'zbekiston Respublikasi Prezidentining veb-sayti.
2. [http: //www.stat.uz](http://www.stat.uz) – O'zbekiston Respublikasi Statistika Qo'mitasi veb-sayti.
3. [http: //www.bearingpoint.uz](http://www.bearingpoint.uz) – “O'zbekiston iqtisodiyoti” jurnalining veb-sayti.
4. [http: //www.mintrud.uz](http://www.mintrud.uz) - O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholining ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining veb-sayti.
5. [http: //www.samarqand.uz](http://www.samarqand.uz) – Samarqand viloyat hokimligi veb-sayti.